

GRASTYÁN-
FÜZETEK
3.

Szerkesztette:

PINTÉR TAMÁS

RAB VIRÁG

PTE Grastyán Endre Szakkollégium
Pécs, 2024

Cím
Grastyán-füzetek 3.

Kiadó
PTE Grastyán Endre Szakkollégium
7634 Pécs, Rácvárosi út 70. • +36 20 533 6650
grastyan@gmail.com • grastyan.pte.hu

Szerkesztők
Pintér Tamás
Rab Virág

Lektorok
Csibi Norbert
Lengvári István
Nagy Mariann
Rab Virág

Tördelő-szerkesztő
Lippai Attila

Nyomdai munkák
Kontraszt Plusz Kft. • www.kontraszt.hu

Nemzeti
Tehetség Program

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
UNIVERSITY OF PÉCS

A kötet megjelenésére az NTP- SZKOLL-23-0005
„Koncentráljunk az erősségeinkre!” című pályázat keretében került sor.
ISSN 2939-7367 (nyomtatott kiadvány)
ISSN 2939-7510 (online kiadvány)
Pécs, 2024

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
BÖDŐ KRISZTIÁN	
Egy reformkori csődper forrásbázisa A vásárosnaményi báró Eötvös család példája	7
KOVÁCS DÁNIEL LÁSZLÓ	
Lehet-e definiálni a vármegyei elitet a 18–19. század fordulóján? Fogalmi és módszertani problémák.....	21
PINTÉR TAMÁS	
A 18–19. századi vármegyei tisztikarkutatások korszakolásának problémája Baranya példáján	37
RAPOSA VIVIEN KITTI	
A „town and gown” kutatások módszertani kerete és korlátai a pécsi Erzsébet Tudományegyetem példáján	53
VÖRÖS ZSOLT	
Baranyából Valjevóba internált személyek a szerb megszállás időszakában (1918–1921). Kutatói tapasztalatok, források, módszerek.....	79
ZSINDELY BORBÁLA RÓZSA	
Völgységi gőzmalmok Az összehasonlítás problémái	91
A szerzőkről	111

ELŐSZÓ

A PTE Grastyán Endre Szakkollégium 2022 decemberében azzal a céllal indította útjára a Grastyán-füzeteket, hogy tagjai kutatási eredményeit disszeminálja. E mögött az a szándék húzódott meg, hogy támogassuk a tagok kutatói munkára, és általában a tudományos pályára való (fel)készülését. A 2023/2024-es tanévben a Nemzeti Tehetség Program szakkollégiumokat támogató pályázatának (NTP-SZKOLL) keretében a korábbi éveknél is nagyobb figyelmet szenteltünk a fenti célkitűzések megvalósulásának. Ezt tükrözi folyóiratunk 3. száma is.

Újdonság, hogy az önálló kutatással rendelkező tagok mentorhálózatunk keretében – csoportosan is – rendszeresen konzultáltak módszertani kérdésekről. Sőt, 2023 őszén kilépve az informális keretek közül, a szakkollégisták, továbbá a szakkollégium hálózatához kapcsolódó más egyetemeken tanuló hallgatók egy nyilvános előadó- és vitafórumon is részt vehettek, ahol kutatás-módszertani kérdések megvitatására nyílt lehetőségük.

Ennek a kezdeményezésnek a megvalósulásáért a 2017 óta működő Kutatói klub történész tagjai tettek a legtöbbet. De hozzájárultak a szakkollégium keretében közös kutatást folytató tagok is, akik csoportban dolgozva már megtapasztalhatták, milyen előnyei vannak annak, ha közösen reagálhatnak a kutatás során felmerülő dilemmákra.

Ezért olyan színtereket alakítottunk ki, ahol formális keretek között van lehetőség a kutatások gyakran rejtve maradó oldalát is bemutatni, nevezetesen azt, hogyan – milyen kacsringós úton – jut el valaki a kutatási kérdésektől az eredményekig. A tudományos előadásoknak ugyanis éppen ez, a minden kutatót érintő és érdeklő kérdés nem kötelező eleme. Ebben a kötetben azonban éppen azon van a hangsúly, hogyan, milyen dilemmákon keresztül jutott valaki előbbre a kutatásában.

Bízunk benne, hogy a Grastyán-füzetek 3. száma is együttgondolkodásra sarkallja az olvasókat! A csatlakozni vágyókat pedig kérjük, hogy keressenek bennünket bizalommal!

A szerkesztők

BÖDŐ KRISZTIÁN
EGY REFORMKORI CSŐDPER FORRÁSBÁZISA

A VÁSÁROSNAMÉNYI BÁRÓ EÖTVÖS CSALÁD PÉLDÁJA¹

A KUTATÁS HÁTTERE

A disszertáció fókusztemája kezdetben a Fejér vármegyében, a bicskei járásban fekvő, kiterjedt Szapáry-birtok,² az ercsi uradalom volt. A vizsgálat alá eső periódusként pedig a 18. század utolsó harmadától a 19. század első harmadáig terjedő évtizedeket határoztuk meg. Tettük ezt elsősorban azért, mert Lilien József (1753–1828), a vesztfáliai származású, 1805-ben honfűsítást nyert báró az 1790-es évek második felétől 1828-ban bekövetkező haláláig az egyik legkorszerűbb gazdaságot építette ki a Magyar Királyságban, amely mintegy programadó szereppel is bírt a környező uradalmak számára,³ így a báró tevékenysége nemzetgazdasági szempontból sem érdektelen. A racionális birtokgazdálkodás jellemzőit, a nagybirtok üzemszerű átalakítását már többen vizsgálták,⁴ jóllehet nem ilyen korai példán keresztül. Adta magát a kérdés: hogyan alakult át és mi jellemezte ezt a kapitalista

1 Ez a tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3-II-KRE-10 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

2 A Szapáry család 1841-ig birtokolta Ercsit. Eötvös Ignác 1831–1841 között haszonbérlő volt, fia Dénes pedig 1841-ben örökáron vásárolta meg az uradalmat. Éppen emiatt a Szapáry család, különösen gróf Szapáry Vince személye és tevékenysége is fontos tényező a csődperben.

3 Lilien József háttéréről lásd BÖDŐ 2023. 56–59.

4 A teljesség igénye nélkül itt utalnunk kell Szabad György professzor munkájára A tatai és gesztési uradalomról (SZABAD 1957.), Für Lajos a csákvári uradalmat tőkés átalakulását vette górcső alá (FÜR 1969.), Tóth Tibor pedig a mernyei uradalom vizsgálata során állította fel azokat a kritériumokat, amelyek mentén nagybirtoküzemről lehet beszélni (TÓTH 1977.). De utalnunk kell Mérei Gyula munkájára is, aki a korai birtokracionalizálásokat foglalta össze, köztük Ercsit is, azonban levéltári forrásokat nem használt (MÉRE 1948. 50–54.).

jegyeket magán viselő uradalmat a kései rendiség korában? A rendelkezésre álló források mennyisége és minősége, az uradalmi iratok szerfelett nagy hiányossága azonban nem tette lehetővé,⁵ hogy a téma – az eredményektől függetlenül – egy teljes dolgozatban öltön testet.

A kutatás folytatására három lehetőség adódott. Illeszkedünk-e a klasszikus uradalomtörténeti írásokhoz úgy, hogy a vizsgált korszakhatárt kitoljuk a sokkal jobb forrásadottságokkal rendelkező 19. század utolsó harmadára és a 20. század első felére? Ezzel azonban egy olyan aránytalan súlyú dolgozat jönne létre, amely az allodiális gazdálkodásról nem lenne képes tipikus témaköröket (pl.: szántóföldi növénytermesztés, állattenyésztés, munkaerő stb.) korszakokon átívelve bemutatni. A másik lehetőség, hogy a fókuszpontot helyezzük át a falu történetére, és interpretáljuk egy Duna menti település viszonyait abban az időben, amikor Lilien báró tevékenykedik. Ercsi falu, majd nagyközség történetét több ízben feldolgozták annak lakóira és kihívásaira összpontosítva, s bár a források lehetővé tennék egy-egy kérdéskör (pl.: természeti csapások, foglalkozások stb.) bővebb kutatását, az csupán epizódszerű és a lilieni mintagazdasághoz kevésbé illeszkedő,⁶ kevés tartalmi koherenciát felmutató dolgozatot eredményezne. Harmadik lehetőségként adódott a vásárosnaményi Eötvös család birtokgazdálkodásának időszaka, amely a majorsági gazdálkodásra nézve ugyancsak minimális forrásbázissal rendelkezik, ugyanakkor az Eötvös Ignác (1786–1851) ellen 1841-ben elindított csődeljárás iratanyaga számottevő, így ez az irány célszerűnek

5 Az ercsi uradalom iratanyagának hiányosságát Eötvös Ignác csődperével tudjuk összefüggésbe hozni. A csődbíróság számtalan felszólítása ellenére sem küldték be a birtok számadáskönyveit, birtokjogi dokumentumait, feltehetőleg jobbnak látták megsemmisíteni azokat, de természetesen nem zárható ki az sem, hogy káreset (pl.: tűzkár) történt.

6 Különösen úgy, hogy Lilien József csupán haszonbérelő volt. A források fényében Lilien igyekezett távol tartani magát az úrbéres közösségtől és az úrbéres földektől. Tehette mindezt azután, hogy a nagybirtok urasági és úrbéres földjeit gondosan szétválasztotta. Természetesen a robot kérdése vagy egy-egy nagyobb természeti csapás esete összekapcsolta az uradalom lakóit, de Lilien a majorsági gazdálkodással volt elfoglalva.

túnt, sőt a dolgozat súlypontja is erre helyeződött át. Ezzel pedig az ercsi uradalom és birtokosainak történetét atipikus források keresztmetszetében tudjuk bemutatni.

Ennek ellenére egy további kérdésben is dönteni kellett, hiszen az Eötvös család ingatlan és ingó javai nem merültek ki az ercsi uradalomban, számos kisebb-nagyobb birtokkal rendelkeztek döntően a Tisza vidékén, amelyek egytől egyig a csődbíróság eljárása és végrehajtó mechanizmusa alá kerültek. Az könnyen belátható, hogy minden egyes birtok kapcsán alapkutatótást (pl.: birtoklástörténet, helyszínrajz, majorsági gazdálkodás stb.) végezni a terület általános bemutatásához, a csődeljárás függvényében értelmezni e birtokok helyzetét, jócskán túlmutatna azon az időkereten, és nem utolsósorban azon a területi megkötöttségen, amely a rendelkezésünkre áll. Ráadásul ha kísérletet tennék a teljes csődper minden birtokra vonatkozó iratanyagának a feldolgozására, akkor a lilieni uradalomról született eredmények kárba vesznének. Éppen ezért a csődeljáráson belül Erzsire helyezzük a hangsúlyt. Tesszük ezt annál is inkább, minthogy az Eötvös-vagyon legértékesebb részét képezte. Ezt bizonyítja, hogy a család egyik birtokuk kapcsán sem vitt keresztül olyan vagyonmentési stratégiát, amelyet Ercsi esetén. Ezzel pedig rögtön összekapcsolhatóak a korábbi eredmények, hiszen ahhoz, hogy megértsük ennek az uradalomnak a kitüntetett szerepét, látnunk kell azokat a lilieni reformokat, amelyek mintegy kiemelték azt a hagyományosan működő birtokok sorából.

EGY REFORMKORI CSŐDPER VIZSGÁLATÁNAK RELEVÁNCIÁJA

A csőd a jog- és gazdaságtörténet határán helyezkedik el,⁷ de annak társadalmi vetülete is jelentős. A reformkori csődtörvény 1840-től 1849-ig volt érvényben,⁸ amikor is a szabadságharc levereése után felfüggesztették az ország alkotmányát. 1853-ban pedig

7 TÖRÖK 1992.

8 1840. évi XXII. törvénycikk, kisebb korrigálását az 1844. évi VII. tc. tartalmazza.

ideiglenes jelleggel az osztrák csődtörvényt vezették be.⁹ Ez meglehetősen rövid időszak, de ennek ellenére számos családot érintett társadalmi rangtól függetlenül. Ennek igazolására elég csupán belelapozni valamely vármegye közgyűlési és törvényszéki iratába, csődperek egész sora mutatkozik meg. A „Tekintetes Karok és Rendek” által elfogadott, a gazdaságot, főként a hitelélet élénkítését célzó 1840. évi törvények kihíváshelyzetet teremtettek,¹⁰ hiszen olyan elvek és mechanizmusok léptek életbe, amelyek alapjaiban változtatták meg, részben pedig felülírták a rendi kiváltságokat. A Werbőczy törvénykönyve által a birtokos nemesség és az arisztokrácia köré font jogi háló foszladozni kellett. Werbőczy-cikkelyekre hivatkozni – ahogy azt tették is azok a nemesek, akik ellen csőd eljárás indult – immár kevésnek bizonyult.

Egy reformkori csődper vizsgálata túlmutat azon, hogy elemezzük a csődtörvényt, megértsük a perrendtartást, kimutassuk és konkretizáljuk az eljárás egyes fázisait vagy éppen a jogi szereplők feladatkörét. Ezek a szempontok természetesen messze nem mellékesek, de itt egyéni és csoportos stratégiák is megjelennek. Hogyan próbálja elkerülni – ahogy a fizetéseképtelenné vált személyt nevezték – a vagyonbukott, hogy javait eladja, pénzzé tegyék és a hitelezők között szétosszák? Törekszik-e erre egyáltalán? Milyen stratégiát folytatnak a hitelezők, hogy követelésüknek érvenyt szerezzenek? Vannak-e töréspontok a hitelezők között egyegy kérdésben? Hogyan törekszik arra – esetünkben – a felkért csődbíróság, hogy egy nála aulikusabb vármegyét sikeresen bevonjon az eljárásba és a végrehajtásba? Milyen álláspontot képviseltek a rokonok? Egyáltalán milyen mozgásterük volt az érdekelt személyeknek ebben a kihíváshelyzetben, milyen reflexiókat adtak egy-egy felmerülő jelenségre? Mi történik ezalatt az uradalom (vagy kereskedő esetén éppen a cég) alkalmazottaival? Hogyan alakult, változott-e egyáltalán az úrbéres közösség helyzete a procedúra miatt?

9 HALMOS 2012. 544.

10 A csődtörvény mellett elsősorban a váltótörvény (1840:XV. tc.) és a betáblázásokról szóló törvény (1840:XXI. tc.).

A vizsgálat túlmutat azon is, hogy lajstromba vegye a tartozásokat. Az csupán táblázatba rendezett adathalmaz, amely magától értetődően számtalan hasznos elemzési kérdést és következtetési lehetőséget vet fel, ugyanakkor látnunk kell a tartozások mögött álló hitelezői kört. Ez már társadalmi vetület. Kik ezek a személyek? Kis- és nagykereskedők? Rokonok? Özvegyek és árvák? Tisztek? A hitelezők társadalmi hovatartozásának azonosításával pontosabb kép nyerhető az adós hitelezői hálózatáról.

Eötvös Ignác csődpere a korszakban is nagy port kavart. Egy olyan arisztokratát (és vele családtagjait) állítottak pellengérré, akit saját idejében dúsgazdagnak hittek,¹¹ aki jelentős, gyakorlati tartalommal is bíró főhivatalnoki munkát végzett.¹² Egy olyan családot, akinek napjainkban – elsősorban Eötvös József miatt – jelentős figyelmet szentel a kutatás, azonban Eötvösék és az ercsi uradalom kapcsolatát eddig – néhány rövidebb munkától eltekintve – nem vizsgálták,¹³ jóllehet Eötvös József fiatalabb testvérének, Eötvös Dénesnek is meghatározó szerepe volt az ügyben, sőt meghatározóbb, mint a vagyonbukott édesapjuknak, ifj. Eötvös Ignácnak. Az eset kiválóan alkalmas arra, hogy rávilágítson a reformkori csődeljárás korai példájára, amely egy nagybirtokos arisztokrata családot érintett.

A CSŐDPER FORRÁSBÁZISA

Természetesen az uradalmi levéltár vagy a vonatkozó családi levéltárak hiánya a csődper kutatása szempontjából is jelentős veszteség,¹⁴ de a jogi procedúra a maga nagymértékű irattermelésével

11 KENDI – FÁBRI 1984. 419.

12 HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1841. 3620.

13 Itt elsősorban Gángó Gábor tanulmányára kell felhívunk a figyelmet, amely az Eötvös család csődperét egy szűk forrásbázisra építve azzal a céllal vizsgálta, hogy a csőd Eötvös József életére gyakorolt hatására rávilágítson, illetőleg kritika alá vegye a 19. században elterjedt, a témához kapcsolódó „irodalmi mítoszokat”, elsősorban Pulszky Ferenc megjegyzéseit. GÁNGÓ 2011. 1401–1419.

14 A vásárosnaményi Eötvös család iratait a Szabolcs Vármegyei Levéltár őrzi, ugyanakkor a több dobozra rúgó, feldolgozatlan anyag a bárói ranggal nem rendelkező ág iratait tartalmazza.

így is számottevő anyagot hagyott hátra. Minthogy a csődeljárást – egy rövidebb felfüggesztéstől eltekintve – Borsod vármegye polgári törvényszéke folytatta le, a forrásbázis gerincét Borsod vármegye nemesi közgyűlésének sokoldalú iratanyaga jelentette,¹⁵ de tekintetbe kellett venni a kiterjedt birtokhálózat miatt felmerülő, az eljárásban aktív szerepet játszó további vármegyéket is,¹⁶ hiszen teljes kép csak akkor nyerhető. Hasonló mechanizmusokat az érdekelt felek részéről így lehet felmérni, ugyanis nem csupán arról van szó, hogy a betáblázások (*intabulatio*) vagy a csődbíróság jogi szereplőinek lépéseit képesek vagyunk meghatározni, de a hitelezők, a vagyonbukott és a családtagok folyamodó levelei is ide kerültek, elemzésük szükségszerű. Esetünkben kitüntetetten a Fejérben található nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek és szálas iratok jelentettek kulcsfontosságú dokumentumokat,¹⁷ amelyek rávilágítottak az ercsi uradalom körül kibontakozó problémakörre.¹⁸

Magától értetődik, hogy ekkora volumenű ügy nem állt meg a bíróság első fokán. A csőd kezdete előtt egyes „különutas” hitelezők egyrészt már pert indítottak pénzüik visszaszerzése érdekében a váltótörvényszéken, vagy éppen a csődeljárás alatt, azt mintegy megkerülve, Pest vármegye alispáni hivatalánál. A fellebbviteli fórumok – amelyekről hosszas vita bontakozott ki a csődtörvény kodifikálása során – is szerepet játszottak. A pesti székhelyű váltófeltörvényszék iratanyaga sajnálatos módon megsemmisült, néhány töredék maradt fenn, de a legfelsőbb fokon ítélő Hétszemélyes Tábla vonatkozó dokumentumai szintén kulcsfontosságúak.¹⁹

15 HU-MNL-BAZVml-IV.501.a., HU-MNL-BAZVml-IV.501.e., HU-MNL-BAZVml-IV.501.k.

16 Borsodon és Fejéren kívül elsősorban Abauj, Zemplén, Szabolcs, Tolna, Nógrád és Heves.

17 HU-MNL-FVml-IV.3.a., HU-MNL-FVml-IV.3.c.

18 A közgyűlési jegyzőkönyvek és a betáblázási jegyzőkönyvek nem minden vármegye esetén maradtak fenn. Fejérben például a betáblázási jegyzőkönyvek csak 1807-ig állnak rendelkezésre, ugyanakkor a közgyűlési jegyzőkönyvek szükségszerűen beszámolnak a tartozásokról. Tolnában pedig a közgyűlési jegyzőkönyvek hiányosak, ugyanakkor a betáblázási jegyzőkönyvek maradéktalanul fennmaradtak.

19 HU-MNL-OL-O 8. A Hétszemélyes Tábla korpusza is sérült, de ettől függetlenül a továbbviteli fórumok ítéletei természetesen megjelennek a megyei törvényhatóságok iratai között is, kivonatként.

Jelentőségét tekintve messze elmarad a törvényhatóságok és bírói fórumok forrásértékétől, de a korabeli sajtó is hasznos adalékokkal szolgál, hiszen az aktuális csődpereket a határidőkkel együtt megjelentették nemcsak Magyarországon,²⁰ de az örökös tartományokban is, a bíró zár alá vételéről és az ingó javak árveréséről hasonlóan beszámoltak, ráadásul a téma vonatkozó törvényi háttéréről, a csődtörvényről és az ezzel szorosan összefüggő váltótörvényről viták is kibontakoztak a korabeli lapok hasábjain,²¹ amelyek érdekes kiegészítéssel szolgálnak témánk kiindulási pontjához. A hitelezői hálózat azonosításához szintén támpontot jelentenek az anyakönyvi kivonatok és gázszjelentések.

A FORRÁSBÁZISBÓL ADÓDÓ LEHETŐSÉGEK ÉS FELMERÜLŐ PROBLÉMÁK

A csőd fázisairól, az eljárás egész menetéről pontos képet kapunk. A közgyűlési jegyzőkönyvek bejegyzései és (vagy) a betáblázási jegyzőkönyvek lehetővé teszik, hogy lajstromba vegyük a hitelezők nevét, a tartozások mértékét. Rögzítették az adósságlevelek keltét is, amely révén a pénzfelvételek időbeli és mennyiségbeli szórását tudjuk megállapítani, kimutathatóvá válnak magasabb és alacsonyabb pénzmozgást jelző periódusok, csoportosíthatóvá válnak a tételek. A Fejér vármegyei betáblázások esetén például az 1830-as évekre esett a legtöbb pénzfelvétel,²² ugyanakkor azt, hogy ennek háttérében pontosan mi áll, kevésbé érthetjük meg. Az uradalmi iratok birtokában azonosíthatóvá válnának a rossz gazdasági évek, időszakok, amelyeket megkísérelhetnénk összevetni a „hitelezési görbével”. Atipikus módon ebben az esetben is a közgyűlési iratanyagokra tudunk támaszkodni, amelyek lépten-nyomon adalékokat tartalmaznak a település,

20 PESTI HÍRLAP 1841/86. 727.

21 Példaként említhető J. A. Valero pesti nagykereskedő, éppen Eötvös Ignác egyik fő hitelezőjének csődtörvényt bíráló cikke. VILÁG 1843/94. 783.

22 HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1841. 1887–1895., 2857–2858., 2871–2885., 2910–2911., 3372., 3452–3458., 3459–3471., 3644–3654., 3657., 4350–4353., 4385., 4389–4391., 4780.

és ezzel az uradalom viszonyairól: az 1830-as években kolerajárvány, marhadögvész, folyóáradás és aszály is sújtotta a területet. Ez lehet az összefüggés? Részben biztosan, ugyanakkor ebben az esetben a többi birtok kapcsán is – amelyek szintén nem rendelkeznek uradalmi iratokkal – el kell végezni a kutatást, hiszen egy Fejér megyei betáblázás nem jelenti azt, hogy a felvett pénzt arra a birtokra fordították. Az a hitelező szabad döntése volt, hogy mely törvényhatóságon tábláztatja be a tartozást.²³ Egyetlen kikötés volt: az adós rendelkezzen ott biztosítékot jelentő javakkal.

Az adósságokat nem minden esetben ifj. Ignác ellen tábláztatják be. A csődtörvény kimondja, hogy az ősi adósságokat is a vagyonbukott (vagy más néven közadós) félnek kell kifizetnie, pontosabban az adós értékesített vagyonából a csődbíróság fizeti ki. A borsodi jegyzőkönyvekben feltűnő például, hogy a betáblázott 133 rendbeli tartozásnak harmada köthető id. Eötvös Ignáchoz és feleségéhez, Szepessy Máriához. Ez az arány Fejérben jóval kevesebb, a 69 rendbeli tartozásnak alig 1%-a köthető id. Eötvös Ignáchoz. Emiatt is szükségeszerű az összes érintett vármegye betáblázási anyagát megnézni, azzal kimutathatóvá válik, hogy az Eötvös Ignácra nehezedő nyomás mekkora arányban fakadt saját finansziális helyzetéből. Az is érdekes szempont, hogy a családapa és a fiú hitelezői köre mennyiben volt hasonló, mennyiben eltérő? Milyen súlyban jelenik meg az egyház vagy éppen a polgári-kereskedő réteg?

A hitelezői hálózat egy nehezebb kérdéskör. Egyrészt a hivatalnokok számtalan esetben rosszul írták fel a neveket,²⁴ amelyek, ha csak a közgyűlési jegyzőkönyvben szerepelnek, más információt nem árulnak el. Ellenben ha az illető valamilyen folyamodást írt vagy a betáblázandó összeget levélben írta meg és fennmaradt, nagy valószínűséggel identifikálta magát, vagy legalább a levél

23 1840:XX. tc.

24 Fejérben a közgyűlési jegyzőkönyvben például Tscheda János szerepel, míg egy hitelezői folyamodásban már Csida János.

tartalmazza a települést, ahol kelt. Ez már leszűkíti a kört.²⁵ A bejegyzett kereskedőket a korban már egyre gyakoribb összeírások, cégjegyzékek révén azonosíthatjuk, ráadásul a digitalizált folyóiratok és hírlapok segítségével gyakran bővebb információkat szerezhethünk a polgári-kereskedő csoportról, amely nagy arányban reprezentálta magát az Eötvös család hitelezői körében. A nemesi, arisztokrata származású személyeket a rendelkezésre álló genealógiai munkák révén – gondolunk itt Nagy Iván vagy Kempelen Béla műveire – könnyen regisztrálhatjuk. Az egyházi intézmények nevét pedig minden esetben rögzítették. Azonban így is rengeteg név „lóg a levegőben”. Vajon determinálja-e az azonosítás nehézsége a személy társadalmi státuszát? Állítható-e, hogy az „egyéb” kategória olyan „egyszerű embereket” takar, akik nem tartoznak sem a polgári, sem a nemesi rendhez? Ez nyilván nem ilyen egyszerű. Annál pedig a késő rendi Magyarország társadalma messze sokszínűbb volt, hogy csupán rendi kategóriákban gondolkozunk, hiszen például egy-egy azonosított esetben uradalmi tiszt,²⁶ hivatalnok²⁷ is hitelezőként lépett fel.²⁸

Vajon minden hitel mögött tényleges pénzfelvételi igényt kell feltételeznünk? A hitel és a (kész)pénz egy roppant izgalmas és egyúttal bonyolult kérdéskör a késő rendi Magyarországon. Nem véletlen, hogy az idézett reformkori törvények felkavarták az állóvizet. Az biztos, hogy minden betáblázás mögött tartozás jelenik meg, de ennek természete távolról sem egyértelmű. Nagykereskedők esetén azt feltételezem, hogy tényleges (kész)pénzfelvételi igényt takarhat az intabulatio, akárcsak az egyház esetén, hiszen

25 Például Juhász János esetében. Juhász Jánosból feltehetőleg elég sok élt Fejérben, országos szintről nem is beszélve, ugyanakkor egyik folyamodó levelében székesfehérvári deszkakereskedőként utal magára. HU-MNL-FVmL-IV.3.c. 1843. 4595.

26 HU-MNL-BAZVml-IV.501.e. 1841. 2884.

27 HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1841. 3652-3654.

28 Az anyakönyvi kivonatok abban eligazíthatnak bennünket, hogy az adott személy milyen státusszal, foglalkozással rendelkezett, azonban pusztán név alapján lehetetlen feladat az azonosítás. A lakhely leszűkíti ugyan a kört, de így is tetemes időt ölel fel a keresés.

az meghatározó hitelezőként működik a korszakban.²⁹ Más a helyzet a rokonokkal. Szilágyi Adrienn mutatott rá a Károlyi család közös kasszájának vizsgálatakor, hogy a rokonok kamatok reményében előszeretettel helyezték el pénzüket a Károlyi család uradalmi pénztárában. Azaz ebben az esetben nem szükségszerű pénzigényről van szó, sokkal inkább az uradalmi pénztár takarékpénztári funkciója jelenik meg.³⁰ Erre az álláspontra jutott Kurucz György is, aki a keszthelyi Festetics-pénztár elemzése során az özvegyek és árvák befizetései esetén mutatta ki ugyanezt a működési elvet.³¹

Az mindenesetre esetünkben is feltűnő, hogy a legtöbb azonosítatlan hitelező jócskán 2000-2500 pengőforint alatti tételt tábláztatott be. Ebből nem következik, hogy ők minden esetben takarékpénztári befizetők lennének, de azt talán beláthatjuk, hogy özvegy Ritter Magdolna 400 pengőforintja nem valószínű,³² hogy adott esetben reprezentációs igények kielégítését szolgáló pénzfelvételt jelentett Eötvösék számára, kiváltképp, hogy sokkal magasabb körökből is jutottak anyagi forráshoz. Ennek megértését segítené, ha a betáblázási jegyzőkönyvek nem csak korlátozottan állnának rendelkezésre, mert ott bővebben jegyezték le az egyes összegek mögött álló mozgatórugókat,³³ mint a közgyűlési jegyzőkönyvben, ahol kizárólag egy szűk adatsort látunk. A rokonok esetén sem egyszerűsíthető le a helyzet kamatszerzési célokra. Egy-egy birtok roppant szövevényes módon kapcsolódhatott a rokonokhoz. Egy-egy „rokoni hitelezés” mögött akár örökséget érintő rendezés is állhatott, mint például Eötvös Dénes és a

29 KATUS 2012. 207.

30 SZILÁGYI 2022. 725–743.

31 KURUCZ 2022. 606-708.

32 HU-MNL-FV mL-IV.3.a. 1841. 2879.

33 Majtényi Erzsébet kétféle követelése (HU-MNL-BAZV mL-IV.501.a. 1841. 2855) esetén például a betáblázási jegyzőkönyv arról tanúskodik, hogy az adósság a paksi uradalom részjószágának vásárlása miatt keletkezett. HU-MNL-BAZV mL-IV.501.k. 1841. p. 221.

Szapáry család esetén.³⁴ Legyen szó pénzfelvételről vagy pénzelhelyezésről, az végső soron természetesen tartozást testesít meg, a család anyagi helyzetét írja le, de nem feltétlenül a földesúri tevékenységüket minősíti.

E szövevényes és kiterjedt ügyet nyilvánvalóan meghatározták a háttérben húzódó alkuk is. A hitelezői körben is megjelenhetett egy-egy csoportérdek (például az eljáró csődbíróság kijelölése kapcsán), de Eötvös–Szapáry viszonylatban is számos alkudozás állhat az ercsi uradalom birtokjogi státusza és anyagi helyzete körül. Ugyan a hitelezői folyamodványok egy része éppen ezekre világít rá, nem szabad elfelejteni, hogy ők mindenáron a kintlévőségüket szerették volna visszakapni, így bizonyos állításaikat fenntartásokkal kell kezelni.

ÖSSZEGZÉS

Az ercsi uradalom történetének, birtokosai helyzetének feldolgozása a klasszikus uradalomtörténeti írások soraiba kívánt illeszkedni, azonban ezt a tipikus források hiánya nem tette lehetővé. Ugyan a lilieni mintagazdaság viszonyainak feltérképezése azokat a szempontokat veszi figyelembe, amelyek elvárhatóak egy uradalom feldolgozása esetén, de ennek forrásbázisa sem tekinthető szokványosnak. Eötvös Ignác, illetve Eötvös Dénes birtokgazdálkodását nem a majorsági gazdálkodás oldaláról tudjuk megvilágítani, hanem a család és vele a javaik, különösen az Ercsit érintő reformkori csődper keresztmetszetében, amelynek forrásai ugyan számottevőek, de értelmezési nehézségeket is rejtenek. Érdemesnek találjuk a forrásbázist tovább bővíteni azzal, hogy az azonosított hitelezők esetén – kiváltképp, ha arisztokrata vagy nagykereskedő személyről van szó – családi levéltárakat keresünk.

34 Eötvös Dénes az ercsi uradalom megvásárlásakor vállalta a szerződésben, hogy kifizeti Szapáry Leopoldina örökségét (KÁROLY 1901. 484.), amit az adásvételt követően be is tábláztak (HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1841. 3373-3374.). Ha nem lenne meg a szerződés, ezt pénzfelvételként is értelmezhetnénk.

Hasznosnak látjuk az OSzK levelestárában történő kutatást is a rendelkezésre álló névanyag és időkeret alapján, hiszen a témához kapcsolódó levelek adott esetben a háttérben meghúzódó alkukról, stratégiákról és célokról is tájékoztathatnak bennünket.

IRODALOMJEGYZÉK

BÖDŐ 2023 = Bödő Krisztián: *Eötvös József anyai nagyapja, Lilien báró*. Honismeret 51. (2023) 2. sz. 56–59.

FÜR 1969 = Für Lajos: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914*. Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1969.

GÁNGÓ 2011 = Gángó Gábor: *A báró Eötvös-család Borsod megyei csőd-pere (1841–1847)*. Századok 146. (2011) 3. sz. 1401–1419.

HALMOS 2012 = Halmos Károly: *A csőd intézményének rövid története*. Közgazdasági Szemle 59. (2012) 5. sz. 540–557.

KÁROLY 1901 = Károly János: *Fejér vármegye története 4*. Csitári Kő- és Könyvnyomdája, Székesfehérvár, 1901.

KATUS 2012 = Katus László: *A modern Magyarország születése*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012.

KENDI – FÁBRI 1984 = Kendi Mária – Fábri Anna: *Splény Béla emlékiratai I*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984.

KURUCZ 2022 = Kurucz György: *Főnemesi hitelforgalom és betáblázási tőkeértékek Tolna, Baranya, Zala és Vas vármegyében a 18–19. század fordulóján*. Történelmi Szemle LXIV. (2022) 4. sz. 689–708.

MÉREI 1948 = Mérei Gyula: *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848*. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest, 1948.

SZABAD 1957 = Szabad György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.

SZILÁGYI 2022 = Szilágyi Adrienn: *Adósok és hitelezők. A Károlyi család közös kasszája a 19. századi kimutatásokban*. Történelmi Szemle LXIV. (2022) 4. sz. 725–743.

TÓTH 1977 = Tóth Tibor: *Nagybirtoktól a nagyüzemig (A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.

TÖRÖK 1992 = Török Gábor: *A csőd, mint a gazdaság-jogtudomány határterülete*. Államtudományi Kutatóközpont, Budapest, 1992.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

HU-MNL-OL-O 8 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Bírósági levéltárak, Protocolla Tabulae Septemviralis (1791–1848)

HU-MNL-FVvL-IV.3.a. = Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Vármegyei Levéltára, Protocolla Congregationum (1790–1848)

HU-MNL-FVvL-IV.3.c. = Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Vármegyei Levéltára, Közgyűlési iratok (1790–1848)

HU-MNL-BAZVvL-IV.501.a. = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára, Közgyűlési, részgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek (1569–1847)

HU-MNL-BAZVvL-IV.501.e. = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára, Közgyűlési és törvényszéki iratok (1790–1847)

HU-MNL-BAZVvL-IV.501.k. = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára, Be- és kitáblázási jegyzőkönyvek (1756–1858)

KORABELI FOLYÓIRATOK

PESTI HÍRLAP 1841. október 27., 86. szám, 727.

VILÁG 1843. november 25., 94. szám, 783.

KORABELI TÖRVÉNYEK

1840:XV. tc. = 1840. évi XV. törvénycikk a váltó-törvénykönyv behozatik

1840:XXI. tc. = 1840. évi XXI. törvénycikk adóssági követelések elsőbbség végetti betáblázásáról

1840:XXII. tc. = 1840. évi XXII. törvénycikk a csődületről (Concurs)

ABSZTRAKT

Bödő Krisztián

EGY REFORMKORI CSÖDPER FORRÁSBÁZISA
A VÁSÁROSNAMÉNYI BÁRÓ EÖTVÖS CSALÁD PÉLDÁJA

A vásárosnaményi báró Eötvös Ignác ellen 1841-ben indult csődeljárás Borsod vármegye törvényszékén, amely a reformkori csődperek egyik korai mintaesete volt. A rövid tanulmány célja, hogy a téma relevanciájának ismertetésén túl lajstromba vegye azokat a forrástípusokat, amelyek alkalmasak arra, hogy megvilágítsák a család pénzügyi viszonyát, a csődper fázisait, Eötvös Ignác hitelezői körét, illetve a szereplők eljárás alatti mozgásterét. Minthogy Eötvös Ignác – a magyar nagybirtokos arisztokráciától nem szokatlan módon – számos birtokkal rendelkezett, a kutatás és a források feltérképezésénél is a vagyon legfontosabb részére, az ercsi uradalomra helyeztük a hangsúlyt. Mindez nagyban módosította kutatásunk kiindulási pontját, hiszen eredeti alapfelvetésünk az volt, hogy az ercsi uradalom majorsági gazdálkodását vizsgáljuk meg, azonban ez a klasszikus uradalomtörténeti források hiányában nem vált lehetségessé, így atipikus módon, más megközelítéssel, egy korabeli csődper bemutatásával kíséreljük meg az ercsi uradalom és a csődperben érintett birtokosok (ifj. Eötvös Ignác és fia, Eötvös Dénes) helyzetét feltárni. Ezt a kutatási irányt össze tudtuk kapcsolni a korábbi eredményekkel, hiszen egy olyan birtok került a csődbíróság és a nagyszámú hitelezők látóterébe, amely a korábbi haszonbérő (Lilien József) révén min-tagazdasággá vált, értéke és jelentősége éppen a csődper fényében vált egyértelművé.

Kulcsszavak: uradalom, csődper, reformkor, hitelezői hálózat

KOVÁCS DÁNIEL LÁSZLÓ
LEHET-E DEFINIÁLNI A VÁRMEGYEI ELITET
A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN?

FOGALMI ÉS MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK

Ha egy kutató társadalomtörténeti vizsgálatai során egy konkrét csoporttal vagy csoportokkal foglalkozik, akkor első feladatának mindig az elemzés tárgyának meghatározása kell hogy legyen. Nincs ez másképpen az elitkutatásokkal sem.¹ A tudományos szakíró ugyan az esetek túlnyomó többségében már előre, mások által kidolgozott fogalmi keretek átvételével dolgozik, a kritikai attitűdnek azonban „kőbe vésett” definíciók mellett is van létjogosultsága. Különösen fontos lehet az újraértelmezés, amikor a vizsgált csoport egy olyan kategóriát képez, amelynek határai a társadalmi hierarchián belül valójában sohasem voltak kontrasztosan meghúzva. Saját kutatásom elején pontosan ebben a helyzetben találtam magam, vizsgálatom tárgyát nem sikerült szilárd határok közé „szorítanom” bőséges szakirodalmi háttér feldolgozása után sem.

A vármegyei elit meghatározása, megragadása, körülírása korántsem könnyű feladat, különösen igaz ez a 18–19. század fordulóján. Kik tartoztak a rendi politizálás legbefolyásosabb helyi szereplőihöz? Kis túlzással minden történetési munka másképpen, más megközelítésből, más szélső értékekkel definiálja a csoportot. Ez nem meglepő, a múlt társadalmi viszonyainak rekonstruálása nem feltétlenül lehetséges objektív mérőszámokkal. A nézőpontok természetesen mindig találkoznak, vannak olyan családok, amelyek egy-egy vármegye tárgyalásánál mindig előkerülnek, de

1 „Az elit meghatározása és azonosítása az elitkutatás első, döntő fontosságú szakasza. Ellentétben a tömeges populációkkal, amelyek esetében a felmérések véletlenszerű mintavételre támaszkodnak, [...] az elit populáció mérete és szerkezete a vizsgálat kezdetén ismeretlen. Azonosításuk számos lépést és döntést igényel a kutatók részéről.”
HOFFMAN-LANGE 2018. 79. Saját fordítás.

általában a teljes kép mégsem ugyanaz. Van, aki szűk, van, aki nagyon tág elit fogalmakkal dolgozik. Az sem mindegy, hogy melyik az a szempont, amely alapján besorolásra kerülnek az egyes nemesi famíliák ebbe a kategóriába, vagy éppen pont kiesnek onnan. De nehézséget okoz az is, hogy az egyes vármegyék méretei és strukturáltsága rendkívül eltérhet, a horvát-szlavónországi, dunántúli, felvidéki, alföldi, délvidéki és erdélyi állapotok óriási szórást mutatnak.

A vármegyei elit vizsgálata még akkor sem öncélú, ha a kutató csupán egy-egy törvényhatóságra fókuszál. Saját elemzéseim tárgya is „csupán” Somogy vármegye, munkáimat azonban semmiképpen sem sorolnám hagyományos helytörténeti alkotásoknak. Módszertanom talán Charles Sanders Peirce abdukció fogalmával írható le a legszerencsésebben. A megközelítést Edward Muir emelte be a mikrotörténelmi diszkurzusokba,² a magyarországi történetírásban pedig Szijártó M. Istvánnál kapott először hangsúlyosabb szerepet.³ Kutatóként „kis” helyeken jól megfogható ismeretekből kiindulva keresek elméleteket, a „nagy” történeti kérdésekre válaszokat. Nem arról van szó, mint ahogy Szijártó is fogalmaz, *„hogy a mikrotörténészek egy kor vagy probléma már eleve jól ismert mintázatát felismerik a levéltárban egy különösen jól dokumentált ügyben, hanem arról, hogy ez a mintázat ténylegesen a mikrovizsgálat során tudatosul [...]”*⁴ Ilyen a vizsgálat közben tudatosult mintázat lehet a vármegyei elitről alkotott kép is.

2 MUIR 1991. *„Az abdukció a tényekből indul ki, anélkül, hogy kezdetben bármilyen konkrét elméletet szem előtt tartana, az az érzés motiválja, hogy a meglepő tények megmagyarázásához szükség van egy elméletre. [...] Az abdukció elméletet keres, míg az indukció pedig tényeket keres. Az abdukcióban a tények figyelembevételére sugallja a hipotézist. [...] Az abdukció [...] nem bizonyít semmit, csupán azt sugallja, hogy valami lehet. A bizonyítás az indukcióból származik. Az abdukció jelentősége nem abban rejlik, hogy képes bizonyítani, hogy valami ténylegesen létezik, hanem abban a kreatív potenciálban, amelyet képvisel.”* A szerző által hivatkozott alapok: SEBEOK – UMIKER-SEBEOK 1980; ECO – SEBEOK 1983. Saját fordítás.

3 SZIJÁRTÓ 2006. 514; SZIJÁRTÓ 2010a. 7–18; SZIJÁRTÓ 2014a. 60, 190, 195.

4 SZIJÁRTÓ 2014a. 195.

Az elit definiálását különböző kiindulási alapokról közelíteték meg a korábbi somogyi kutatások. Tóth Tibor „*Hitelezők és adósok*” monográfiája⁵ egy keskeny vagyonos réteget rajzolt fel a vármegye kölcsönforgalmi viszonyait elemezve, Kaposi Zoltán a földtulajdon oldaláról nyúlt a kérdéshez,⁶ míg Szijártó M. István a hivatalviselést helyezte fókuszba egyes publikációiban.⁷ A három megközelítés, nem meglepő módon, számos ponton találkozik, azonban hiba lenne kizárólag a halmazok metszetét figyelembe venni. Ha egy több tízezer holdas köznemes sohasem vállal semmilyen tisztséget, attól még része a vármegyei elitnek? Vagy ha egy szinte mérhetetlen kicsiny birtoktestről jut el valaki az alispáni hivatalig? A válasz mindkét esetben nyilvánvalóan igen. Mint ahogy Szilágyi Adrienn is rámutatott a 2010-es években végzett békési kutatásai során, a lokális nemesi elit tagjai több lábon állnak.⁸ Gyakran egyszerre részei a vagyoni, birtokosi, hivatalviselői elit fogalmaknak, de ez a multipozicionalitás nem feltétlenül jelenti azt, hogy mindegyik „láb” erős, és önállóan is ki tudná emelni a mögötte álló személyt a nemesség tömegéből. Kizárólag a metszetbe eső családokkal dolgozni indokolatlanul leszűkíti a kutatói látókör.

A 18–19. század fordulójának vármegyei elitjét túlságosan leegyszerűsítő lenne a jómódú köznemesi birtokossággal (*bene possessionati*) azonosítani. Bár az 1700-as évek kétségtelenül a közép-birtokosok felemelkedésének és politikaformáló erővé válásának az időszaka, a két fogalom egyenlősítése aligha lenne helytálló. Somogyi kutatásaim során számos példával találkoztam, amikor

5 Az adatgazdag statisztikai feldolgozás: TÓTH 1979.

6 A szerző saját korábbi uradalom- és birtoktörténeti írásait összegezte: KAPOSI 2019.

7 A somogyi hivatalviselők újszerű kvantitatív vizsgálatára összpontosító munkák: SZIJÁRTÓ 2010b, SZIJÁRTÓ 2014b, SZIJÁRTÓ 2021, 61–105. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy mind Tóth, mind Kaposi, mind Szijártó kutatásaik fókusza ellenére nem korlátozták le nézőpontjukat. A vagyon, a birtok, a tisztségek, a családi kapcsolatok, ezek mindhárom szerzőnél erőteljesen jelen vannak, csak a súlypontok mások.

8 A lokális nemesi elit multipozicionális helyzetéről: SZILÁGYI 2018, 232–248, valamint a kötetrésztet alapjául szolgáló tanulmány: SZILÁGYI 2016.

olyan személyek formálták a lokális közéletet, akik egyértelműen nem sorolhatók be ebbe a kategóriába. A helyben élő, helyben aktív főurakat⁹ vagy éppen a birtoktalan jogvégzetteket¹⁰ egyszerűen nem hívhatjuk jómódú köznemesi birtokosoknak, mert nem azok, mégis a lokális helyi elithez tartoznak minden tekintetben. Ettől függetlenül a *bene possessionati* megnevezés is tökéletesen szemlélteti, hogy a korszak „jó” elit fogalmai több pilléren állnak, jelen esetben a vagyon és a birtok együtt határoz meg egy státuszt.

A vármegyei elit teljes azonosítása ezzel a csoporttal azért sem szerencsés, mert meghatározás helyett csak egy újabb definíciós probléma merül fel: Mitől számít valaki jómódú birtokosnak? A történeti munkák általában a földtulajdon méretéből kiindulva kategorizálnak, a fogalom másik oldalát, a pénzügyi hátteret már csak a forrásadottságok miatt is figyelmen kívül hagyják. Miért probléma ez? Mert birtok és birtok között óriási különbségek lehetnek. A környezet, az adottságok, a műveltetés szintje mind befolyásolja a jövedelmezhetőséget, egy mezősi és egy erdősi gazdálkodást nem szerencsés hasonlítani. A földközponitú szemlélet ráadásul nem foglalkozik olyan birtoktól független bevételekkel, amelyek hitelezésből, kereskedelemről, vagy éppen hivatalviselésből származnak. Nem véletlen tehát, hogy a szakirodalomban ellentmondásos kategorizálások köszönnek vissza: a nehezen megragadható anyagiak miatt szinte lehetetlen meghatározni, hogy egy birtokos nemes mitől *bene possessionatus*. Egyes munkák már néhány száz kataszteri holdtól jómódú

9 A lokális politizálásban is aktív somogyi főurakra jó példa a gróf Festetics, a Schmidegg, a báró Lengyel, vagy éppen a Majthényi családok tagjai, akik részt vettek diétái követutasítások megfogalmazásában, a tisztválasztások rendjének fenntartásában, árva- és adóügyekben, a vármegyeháza építésében, határviták rendezésében, az inszurrekciós ügyek intézésben etc.

10 A teljesség igénye nélkül olyan kisbirtokosi, kuriális, armális háttérből érkező familiák is beküzdtek magukat a vármegyei elitbe, mint a Stephaicsok, a Bereczkek, a Szmodicsok, a somogyvári Somogyiak, a Csépánok, a Szokolayak, a Kacsokovicsok, akik számára mind az ügyvédi (esetleg a katonai) pálya jelentett kitérés lehetőséget.

rétegről beszélnek, mások kizárólag az ezres nagyságrendben gondolkodnak.¹¹ Az egységesség hiánya nem meglepő. A meghúzott határvonalak még akkor is önkényesek, ha tapasztalatok, intuíciók, vizsgálati eredmények alapján kerülnek kijelölésre, nagyon sok függ az elvégzett elemzések helyétől, nézőpontjától. A nem túl szilárd szélső értékek valójában nem többek, mint a történészek utólagos konstrukciói, kísérletei egy társadalmi csoport körülhatárolására. Lehet egzakt számok mentén határokat megállapítani, de az így kreált besorolások, „skatulyák” a múltban valójában sohasem léteztek.

Sokkal szerencsésebb megközelítésnek tartom, ha a jelenből történő visszavetítés, konstruálás helyett a korszak saját elitfelfogását próbálja meg feltárni a kutató. Mint ahogy arra a posztstrukturalista történetírás rámutatott, a makroszintű rendszerek, folyamatok vizsgálata nem mindig célravezető, a történeti szereplők percepcióinak, értelmezéseinek figyelembevétele hasonlóan fontos, ha nem fontosabb feladat. Az olasz *microstoria* történésziskola nyomán haladva a társadalmat nem szükséges priori kategóriák mentén „felszabdalni”, a fókusz inkább az egyes csoportokat mozgató, formáló, alkotó mechanizmusok irányába kell terelni.¹²

Hasonló elképzelést követnek a 20–21. századi szociológiai elitkutatások is, amelyek szintén elvetik az előre megkonstruált csoportosításokat. Történetek meghatározások pozicionális nézőpontból (legfontosabb hivatalok viselői), reputációs oldalról (kiket emeltek ki a kortársak maguk), illetve azt is elemezték, kiknek

11 A somogyi kutatásai alapján Kaposi Zoltán például 3000 magyar holdnál húzta meg a határvonalat a „szegényebb” középnemesek és a jobb módú középbirtokos családok között: KAPOSÍ 2019. 18. Ezzel szemben a szomszédos Tolnában Glósz József már 500 hold felett a *bene possessionati* csoportjáról beszélt: GLÓSZ 1991. 5–7; GLÓSZ 2014. 81–100.

12 A társadalmi csoportok megkonstruáltságához köthető magyar szakirodalmi kritika: CZOCH 1999. 22–23, valamint ezen gondolatokra reflektál SZIJÁRTÓ 2014a, 22–27, 47, 62. A késő rendi nemesség társadalmi tagolódásáról: PÁL MÁNY 1997; részben BALLABÁS 2013.

volt ráhatása a fontosabb politikai döntések meghozatalára.¹³ Önmagában egyik megközelítés sem alkalmas a „teljes” elit megragadására. Egyértelmű, hogy nem minden fontos döntéshozó visel formális tisztséget, sokszor maga a társadalom sincs tisztában azzal, kinél összpontosul a valódi hatalom, még egy-egy határozat meghozatalánál is kérdéses, kinek van tényleges beleszólása az ügymenetbe. Célravezető irányba mutat azonban a felsorolt megközelítések vegyítése akkor is, ha a kombinált nézőpont megalkotása nem egyszerű feladat.

A birtok, a vagyon, a hivatal megkerülhetetlen tényezők a vármegyei elit megragadásához, azonban nem ezek adják közvetlenül a kiemelt státuszt, annak csak forrásai, megalapozói, bázisai. A valódi determináló tényezők a presztízs és a rang, ezek mentén rendeződött a rendiség utolsó korszakának társadalmá. A már hivatkozott békési kutatásokban például a megszólítás fontos kontrolladat volt a tisztviselés, a földtulajdon, illetve a jövedelem mellett. Szilágyi Adrienn a kifizetési táblákon túl címzések alapján rangsorolta az egyes vármegyei, uradalmi hivatalokat.¹⁴ A presztízs és a rang nemcsak egy csoporton belüli hierarchia felállítására alkalmas, kiválóan használható az egész vármegyei elit körülhatárolására is. A főrendek „méltóságos”, „nagyságos” vagy „főtiszteendő”, a köznemes földesurak „tekintetes” jelzői¹⁵ mind látványos kiemelések, egyértelmű elhatárolások a vármegyék nemesi közösségein belül.

Amíg a birtokosi vagy vagyoni elit fogalmak megragadásához rendkívül specifikus forrásokra, kimondottan az anyagi viszonyokra rákérdező összeírásokra van szükség, addig a rang és presztízs szinte minden dokumentumtípusban tetten érhető. Szilágyi Adrienn például a korszak megszólításnormáit, -szokásait

13 A 20–21. századi szociológiai elitkutatások három megközelítési irányához a teljesség igénye nélkül lásd HOFFMAN-LANGE 1987; HOFFMAN-LANGE 2018; HJELLBREKKE – KROSNES 2020. 50–58.

14 A módszerről: SZILÁGYI 2018. 237–240, 347.

15 Sorrendben „illustrissimus”, „magnificus”, „reverendissimus” és „spectabilis” címzések.

egy titkároknak készült segédkönyv, példatár¹⁶ alapján társította hivatalokhoz, ez alapján rangsorolt. A kötet egy kivételes gyűjtemény, a benne leírt formulák gyakorlati használatban azonban levelezésekben, anyakönyvekben, az adminisztráció különféle irataiban konstans megjelennek. A megszólított, megemléített személyekről szinte minden esetben megállapítható a státuszuk. A legértékesebb adatszolgáltatók természetesen az egyszerre, egy időben, nagy személyi állományról tudósító kútfők, mint például a vármegyei nemesi lajstromok. Ezen összeírások egy térség teljes elitjének lefedésére alkalmasak lehetnek, ha az összeírók valóban minden településre, minden nemesi csoportra kiterjedő munkát végeztek. Szintén fontos a feltüntetett címzések következetessége. Bár egy megfelelő mélységű és metódusú összeírás a megszólításformulák ismeretében tökéletes pillanatképet nyújthat a lokális elitről – ennél azonban nem többet, kizárólag egy pillanatképet. Ezen „mozaikok” egymás mellé helyezésével ugyan lehet változásokat, folyamatokat vizsgálni, de nehézséget okozhat, ha a párhuzamba állított források nem ugyanolyan módszerrel, alaposággal készültek. Egyes lajstromok között gyakran még a 19. század elején is évek, évtizedek teltek el, sőt számos közülük részben vagy egészben elveszett, mások csupán egyszerű névlisták. A következetes megszólítások hiánya gyakorlatilag alkalmatlanná tesz egy dokumentumot a kérdés megragadásához.

Vizsgálati szempontból sokkal szerencsésebb forráscsoportot alkotnak a vármegyék közgyűléseinek jegyzőkönyvei.¹⁷ A

16 FARKAS-KÖVY 1844. A példatár a késő rendi világ társadalmi hierarchiájának kiváló kordokumentuma, szilárd megszólításmintákról tanúskodik. SZILÁGYI 2018. 238.

17 A vármegyegyűlések két típusát különböztethetjük meg: a „valódi” közgyűléseket (*generalis congregatio*), illetve az ún. részleges vagy kisgyűléseket (*particularis congregatio*). Utóbbin általában csak a vármegyeszékhelyen vagy ahhoz közel élő földesurak vettek részt, feladata pedig a gyors ügyintézészt igénylő feladatok koordinálása, levezénylése volt. A *particularis congregatio* alacsonyabb jogkörét mutatja, hogy a határozatait a *generalis congregatió*nak is meg kellett erősítenie. Somogyban mindkét üléstípus jegyzőkönyveit (*protocollumait*) egy kötetben vezették. A közgyűlések egyes ügyek intézésére eseti vagy állandó bizottságokat is létrehoztak. Ezek külön üléseztek, jelentéseiket viszont a *generalis congregatió*nak tették meg. HU-MNL-SVL-IV.1.b.

„ritkán” készült összeírásokkal szemben, a helyi rendek évente többször üléseztek (Somogyban a 19. század első évtizedeiben már akár évente tízszer, hússzor is), ezen gyűlések jelenléti listái pedig rendkívül értékesek. Az időbeli közelség, a nagyszámú adat és az alacsony forráspusztulás kiváló lehetőséget kínálnak a megszólításformulák, valamint az általuk jelölt személyek, csoportok kutatására, a változások, folyamatok nyomon követésére. A forráscsoport „hátrányát” jelenti, hogy a *protocollumok* nem feltétlenül törekedtek az összes résztvevő rögzítésére, a felsorolások szinte mindig „és mások sokan” („*ac aliis quam plurimis*”) betoldással zárultak.¹⁸ Önmagában árulkodik viszont, hogy kiket tartottak lejegyzésre érdemesnek: azon személyeket, akiket a presztízs és a rang kiemelt a nemesség tömegéből. Ez egy egyértelmű határvonal, amelyet nem a történészek utólagos konstruálása húzott meg, hanem maguk a kortársak, a jegyzőkönyvek írói.¹⁹ Csupán az kérdéses, hogy az itt felsorolt személyeket azonosíthatjuk-e a megragadni kívánt vármegyei elittel.

Somogyban általában szigorú hierarchiában, három csoportra osztva közölték a név szerint jelenlévőket. Elsőként mindig a vármegyeibeli neves „karokat és rendeket” rögzítették („*Inclytorum Statuum et Ordinum*”), a méltóságos grófokat, bárókat, a főtiszteendő püspököket, kanonokokat, prépostokat, a tekintetes közneves urakat, táblabírákat. Őket követték a megyei igazgatás tisztviselői („*Magistratus*”), kezdve a legmagasabb presztízsű alispáni széktől a rangban sokszor alig mérhető kisebb járási hivatalokig, míg a lista végén a jelen nem lévők („*absentium Dominorum*”) megbízottai, ügyvédek, ügyészek álltak.

18 Talán nem is elvárható, hogy a gyűléseken jelenlévő összes kuriális, taxalista, kisbirtokos nemest lejegyezzék (egyáltalán név szerint ismerjék) a jegyzőkönyvek írói.

19 A dokumentáció vezetésének feladata a vármegyei főjegyzőre, illetve a mellette dolgozó aljegyzőkre, napidíjas írnokokra hárult. Bár a szövegezési formulák a vizsgált korszakban végig ugyanazok, a jegyzőkönyvekből gyakran látványosan kitűnnek a hivatalban történt személyi változások (sokszor a különböző jegyzői habitusok a különböző információkat különböző módokon tartották lejegyzésre méltónak).

Az egyes csoportok közötti viszonyokat, az alá-fölé rendeltséget a felsorolás kötöttsége szemléletesen mutatja. Minél előrébb szerepel valaki, annál magasabb presztízst láthatunk mögötte. Ez nemcsak az alegységek között, hanem azokon belül is megfigyelhető. A „tekintetes karok és rendek” között a főpapok, főurak előbbsége egyértelmű. Az egyes köznemes urak között címeik, títulusaik, országos hivatalaik differenciáltak, a királyi kamarások, tanácsosok, ítélőtáblai ülnökök stb. mind más-más „kiemelt polcra” kerültek a listák összeállításakor. A vármegyei tisztikar hierarchiáját szintén látványosan követi a hivatalnokok rögzítése,²⁰ az sem lehet véletlen, hogy a biztosok, tiszti orvosok, seborvosok, mérnökök név szerinti jelenléte a csak ezen szakhivatalok presztízisének növekedésével vált általánossá a századfordulótól. A távollévők képviselőinél a sorrendet a delegáló személyek rangja határozta meg, a nagybirtok ügyészei után következhetnek csak az általában több kisebb családot, nemesi közösséget képviselő ügyvédek. Néhány kivételes együttállás ugyan felülírhatta a társadalmi hierarchiát követő struktúrát (pl. egy báró tiszteletbeli szolgabíróvá történő kinevezése, ilyenkor a főrendi személy nem a státuszának megfelelő szakaszban került feltüntetésre, hanem a hivatalnokoknál),²¹ de ezen esetek csak ritka anomáliák.

Összeségében kijelenthető, hogy a felsorolt személyek név szerinti feltüntetése egyértelmű kiemelés: a *protocollumok* írói azokat vették jegyzőkönyvbe, akiket presztízsük, rangjuk miatt

20 A rendi világ hierarchizáltságát jól mutatja, hogy gyakran még ugyanazon tisztséget viselők között is előre meghatározott sorrend uralkodott. Somogyban például a főszolgabírák listáját általában a legrégebb óta hivatalban lévő kezdi, majd a második leghosszabb ideje regnáló következik és így tovább. Erre tökéletes példát ad az 1808-as tisztválasztás résztvevőinek felsorolása: Véssey Mihály marcali főszolgabíró (1797-ben kinevezve), Somogyi György szigetvári (1806-ban megválasztva, de korábban 1800-ban főjegyző), Spissich Sándor babócsai (1801-ben kinevezve), Barcza Károly kaposvári (1802-ben eredetileg az Igali járásban kinevezve), Tallián Boldizsár igali (1806-ban kinevezve). HU-MNL-SVL-IV.1.b.-1808. augusztus 8-i megjelentek listája.

21 1805-ben például gróf Schmiddegg Józsefet és báró Majthényi Pált nem a tekintetes karok és rendek között, hanem a hivatalnokok névsorában találjuk. Előbbi aljegyző, utóbbi alszolgabíró, igaz, nem fizetésért, csak „becsületből szolgáltak”. HU-MNL-SVL-IV.1.b.-1805. szeptember 16-i megjelentek listája.

kétségtől lejegyzésre érdemesnek tartottak. A kortársak ezen elitfelfogását a jelen történészei is bátran kölcsönvehetik, felhasználhatják, hiszen tökéletesen alkalmas saját történelmi kontextusban történő értelmezéshez. Ha röviden definiálni kellene, hogy kiket sorolhatunk a vármegyei elithez, akkor úgy vélem, mindazokat, akik vármegyéjük közgyűlésein rendszeresen (személyesen vagy képviselőik útján) részt vettek, neveiket a jegyzőkönyvek írói rögzítették. Ezen fogalmi út meglepő módon összhangban van a szociológiai elitkutatások három hagyományos nézőpontjával is, egyszerre válaszol annak pozicionális, reputációs és döntéshozói elitmeghatározásaira. A vármegyei közgyűlések résztvevői között ott találjuk a helyi hivatalok, posztok viselőit, a név szerint kiemelt reprezentáns közéleti hangadókat, valamint azon további döntéshozói jogkörrel rendelkező személyeket, akik szavazhattak a szabályrendeletekről, törvények kihirdetéséről, hivatalnokok megválasztásáról.

A meghatározással körülírt csoport ugyan közel sem homogén, de nem is szükséges, hogy az legyen. Egy főrend státuszát például össze sem lehet hasonlítani egy birtoktalan ügyvédével, azonban a vármegyei közgyűléseken mégis minden résztvevőt azonos jogok illették meg. Ugyanúgy felszólalhattak, indítványt nyújthattak be, elméletileg ugyanazzal az egy szavazattal rendelkeztek. Tehát az elitet elkülönítő határ nem a közügyekben aktívan fellépni tudók között volt éles, hanem a rendi politizálásból kimaradó névtelen kisbirtokos, kuriális, taxalista nemességgel szemben.

Mint minden értelmezés, természetesen jelen meghatározás sem tökéletes, egyes pontjai támadhatóak, magyarázatra szorulnak: példaként míg egy-egy vármegye elitje a definíció mentén könnyen körülírható, addig a csoport országos megragadása ezen fogalmi keretek között egyszerűen megvalósíthatatlan elképzelés. Ehhez minden egyes törvényhatóság protocolluma feldolgozást igényelne, ez pedig a jelen keretek között egyértelmű, hogy lehetetlen a célkitűzés, realitása legfeljebb regionális szinten elérhető projekteknek lehet. Ezen definíciós út tehát valójában

nem egy minden vármegyére kiterjedő országos elit felrajzolásra alkalmas, hanem egymás mellett létező, kisebb lokális elitek behatárolására.

Szintén problémás, hogy mitől válik egy személy rendszeres közgyűlési résztvevővé. Hány alkalom után beszélhetünk valóban rendszerességről? Az is az elit részének számít-e, aki csak többévente, a helyi közélet legfontosabb eseményein vesz részt, mint a hivatalnokok tisztújításán, a diétai követek megválasztásán, a főispánok beiktatásán? Úgy vélem, igen. Sőt, ezen alkalmak jelenléti listái adhatják a legrepresentatívabb képet a lokális elitről. A késő rendi nemesi mentalitásnak, „elváráshorizontnak” megkerülhetetlen részét képezte a közügyekben való aktív részvétel,²² az indokolatlan távolmaradás akár szankcionálható is volt.²³ Akik a helyi közélet kiemelkedő alkalmain sem tették tiszteletüket különféle okok miatt,²⁴ azok aligha tekinthetők a vármegyei elit részének. Kijelenthető tehát, hogy járható az a definíciós út, amely a kiemelt vármegyei események jegyzőkönyveire fókuszál, nem szükséges minden ülés anyagának feldolgozása.

Ez a megközelítés nem teljesen előzmény nélküli. Szijártó M. István hivatal- és társadalomtörténeti elemzése során fontosnak vélte, hogy nemcsak a somogyi tisztújításokon megválasztottakat, hanem az azokon jelenlévő személyeket is rögzítse, igaz, a

22 A századforduló politikai nyelvezetében „nagy becse van a „köz”-zel kezdődő szóösszetételeknek, s kicsiny a »magán«-nal kezdődőeknek. A patria, a haza ügye mindig előbbre való, mint az egyes emberé, a politikai közösség érdeke háttérbe kell hogy szorítsa a magánérdeket vagy a családi érdekeket. [...] a polgár [...] a köz javát figyelembe véve él, magánjait, ha arra a hazának szüksége van, a haza rendelkezésére bocsátja, sőt nemcsak javait, de életét is” – állapítja meg találon TAKÁTS 2007. 12.

23 A büntetésre jogalapot az 1559. évi LIV. törvénycikk szolgáltatott volna, ennek alkalmazására azonban a vizsgált időszakban nem találtam példát. Ettől függetlenül a mindenkori főispánok, illetve a rendek gyakran fejezték ki csalódottságukat és rosszsallásukat, amikor egy arra alkalmasnak vélt személy nem vállalt el egy vármegyei feladatot, esetleg már viselt hivataláról mondott le. 1797-ben például ifj. Festetics Lajos döntött úgy, hogy nem kíván tovább vármegyei aljegyzői lenni. A főispán nyilvánosan megróttta a távozó földesurat. HU-MNL-SVL-IV.1.b.-472/1797. június 6.; 696/1797. szeptember 18.

24 A „kisnemesi” státusz, az anyagi helyzet, a földrajzi távolság, az egészségi állapot, az életkor mind akadályoztató tényezők lehettek, amelyek ellehetlenítették a részvételt.

résztevők részletesebb vizsgálatára már nem vállalkozott, a kutatásának egyszerűen mások voltak a fókuszpontjai. A 18. század elitjét az általa vezetett *Diaeta* munkacsoport konkrét személyeken keresztül kívánta megragadni, ehhez a projekt résztvevői leginkább feldolgozásokat, már elkészült archontológiákat használtak fel. A munkacsoport prozopográfiai adattárában a somogyi résztvevők közlése egyedi irány maradt.²⁵

Szijaártóhoz hasonló szisztematikus gyűjtést ugyan nem végzett, de a baranyai vizsgálatai alapján Ódor Imre ugyanazokra a konklúziókra jutott, mint jelen munka, azaz rang és presztízs tekintetében „az egyik legobjektívabb értékmérőnek a különleges alkalmakkor a megye képviselőjében megjelenő nemesek pozicionálását” tartotta.²⁶ A „Nemesi társadalom és inszurrekció...” c. kandidátusi értekezésében, illetve az abból kinövő munkáiban²⁷ a szerző a vármegyei elit felrajzolásához alapvetően a hivatalviselést, a hivatalra jelölést tartotta a legfontosabb szempontnak, azonban az egyes családok közgyűlési jelenlétét is, mint csoportdefiniáló tényezőt határozta meg.²⁸

Szijaártó és Ódor munkássága nyomán megerősítést nyert tehát, a közéleti részvétel kvantitatív vizsgálata alkalmas a lokális politizálás szereplőinek újszerű megragadására. Kutatói célkitűzésem a következőkben, hogy Somogy vármegye reprezentáns lokális eseményein, a főispáni beiktatásokon, tisztújításokon, diétai követválasztásokon keresztül, azok jelenléti listáinak feldolgozásával feltérképezzem a vármegyei elitet alkotó személyeket, kapcsolati rendszereket az 1790 és 1830 közötti időszakban.

25 Szijaártó a 18. század elején újjászervezett vármegye első tisztújításaitól 1800-ig bezárólag közölte a hivatalnokválasztások jelenléti listáit. Az adattár elérhető: DIAETA (<https://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html>, utolsó letöltés: 2023. december 19.).

26 ÓDOR 1995b. 261. de az idézett részlet a szerző későbbi írásaiban is szerepel.

27 ÓDOR 1995a; ÓDOR 1995b; ÓDOR 1997; ÓDOR 2007; ÓDOR 2014.

28 Ódor a vármegyei gyűlések mellett olyan eliten belüli pozicionálást segítő kútföket is vizsgált, mint az 1790-es koronaőrző bandérium tisztjeinek névsora vagy a nemesi testőrséghez ajánlottak listája. Ezen forrástípusok valóban értékes adatokat szolgáltathatnak egyes egyének státuszáról, azonban a teljes elit megragadására önmagukban nem alkalmasak.

ADATTÁRAK, LEVÉLTÁRI ÉS KIADOTT FORRÁSOK

DIAETA = *Diaeta*. A 18. századi magyar országgyűlések történetét kutató csoport honlapja. <https://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html>. (Letöltés ideje: 2023. december 9.)

FARKAS – KÖVY 1844 = FARKAS Elek – KÖVY István: *A' pesti és budai házi secretarius, vagy is a' közönséges élet akármelly helyheztetésében megkívánható levelezésre, a' kereskedésbeli levelek, s más hasznos írások helyes elkészítésére vezető példák*. Pest, 1844.

HU-MNL-SVL-IV.1.b. = Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára IV. Somogy Vármegye Nemesi Közgyűlése és Albizottsága iratai b. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek (Protocollum generalium et particularium congregationum).

FELHASZNÁLT IRODALMAK

BALLABÁS 2013 = BALLABÁS Dániel: *A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16–20. század)*. In.: *Genealógia 2*. Szerk.: Kollega Tarsoly István et al. Budapest, 2013. 7–57.

CZOCH 1999 = CZOCH Gábor: *A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténelmi vizsgálata*. Századvég, Új folyam, (1999) 15. sz. 17–38.

ECO – SEBEOK 1983 = *The Sign of Three. Dupin, Holmes, Peirce Advances in Semiotics*. Ed. ECO, Umberto – SEBEOK, Thomas A. Bloomington, 1983.

GLÓSZ 1991 = GLÓSZ József: *Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében*. (A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 16.) Szerk.: Vadas Ferenc. Szekszárd, 1991.

GLÓSZ 2014 = GLÓSZ József: *A rendiség alkonya. Válogatott tanulmányok*. Szekszárd, 2014.

HJELLBREKKE – KORSNES 2020 = HJELLBREKKE, Johs. – KORSNES, Olav: *Constructing a Field of Power. Reflections Based on a Norwegian Case Study*. In.: *Researching Elites and Power. Theory, Methods, Analyses*. Ed. Denord, Francois – Palme, Mikael – Réau, Bertrand. H. n., 2020. 45–56.

HOFFMAN-LANGE 1987 = HOFFMANN-LANGE, Ursula: *Surveying national elites in the Federal Republic of Germany*. In: *Research methods for elite studies*. Ed. Moyser, George – Wagstaffe, Margaret. London, 1987. 27–47.

HOFFMAN-LANGE 2018 = HOFFMANN-LANGE, Ursula: *Methods of elite identification*. in: *The Palgrave Handbook of Political Elites*. Ed. Best, Heinrich – Higley, John. London, 2018. 79–92.

KAPOSI 2019 = KAPOSI Zoltán: *Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században*. (Mezőgazdaságtörténelmi tanulmányok 14.) Budapest, 2019.

MUIR 1991 = MUIR, Edward: *Introduction: Observing Trifles*, in: *Micro-history and the Lost Peoples of Europe*. Ed. Muir, Edward – Ruggiero, Guido. Baltimore–London, 1991. vii–xxviii.

ÓDOR 1995a = ÓDOR Imre: A „hivatali elit” Baranya vármegyében, 1711–1813. *Levéltári Szemle*, 45. (1995) 2. sz. 21–34.

ÓDOR 1995b = ÓDOR Imre: A „megyei elit” a 18. századi Baranyában. In.: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum.) Szerk. Á. Varga László. Budapest, 1995. 253–264.

ÓDOR 1997 = ÓDOR Imre: A „politikai elit” a 18. századi Baranyában. In.: Baranya. Történeti Közlemények, 9–10. (1996–1997) 95–115.

ÓDOR 2007 = ÓDOR Imre: *Hierarchia és presztízs. A köznemesi elit a 18. századi Baranyában*. In.: Családok, családfák, generációk. A Győri Mediawave Fesztivál keretében 2007. május 2–3-án megrendezett tudományos konferencia előadásai. Szerk.: Bana József – Katona Csaba. Budapest–Győr, 2007. 207–229.

ÓDOR 2014 = ÓDOR Imre: „Rokonok és grádicsok”. *Rangos famíliák a 18. századi Baranyában*. In.: Rangos famíliák, jeles személyek a 18–20. századi Dél-Dunántúlon. (Baranyai Történelmi Közlemények 6. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 2014.) Szerk.: Kult László – Ódor Imre. Pécs, 2014. 59–84.

PÁLMÁNY 1997 = PÁLMÁNY Béla: *A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815)*, in.: *Mágnások, birtokosok, címerlevelek. (Rendi társadalom-polgári társadalom 9.)* Szerk.: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter. Debrecen, 1997. 37–97.

SEBEOK – UMIKER-SEBEOK 1980 = SEBEOK, Thomas A. – UMIKER-SEBEOK, Jean: *”You Know My Method”*. *A Juxtaposition of Charles S. Peirce and Sherlock Holmes*. Bloomington, 1980.

SZIJÁRTÓ 2006 = SZIJÁRTÓ M. István: *A mikrotörténelem*. In.: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Szerk.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Budapest, 2006. 500–520.

SZIJÁRTÓ 2010a = SZIJÁRTÓ M. István: Előszó. In.: *Mikrotörténelem* másodfokon. Szerk.: Papp Gábor – Szijártó M. István. Budapest, 2010.

SZIJÁRTÓ 2010b = SZIJÁRTÓ M. István: *Hivatalviselő elit a 18. századi Somogy vármegyében*. In.: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22.) Veszprém, 2010. 445–466.

SZIJÁRTÓ 2014a = SZIJÁRTÓ M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. (Mikrotörténelem 7.)* Budapest, 2014.

SZIJÁRTÓ 2014b = SZIJÁRTÓ M. István: *Hivatali karrier a 18. századi vármegyékben*. Századok, 148. (2014) 1273–1296.

SZIJÁRTÓ 2021 = SZIJÁRTÓ M. István: *A diéta II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben.* Budapest, 2021.

SZILÁGYI 2016 = SZILÁGYI Adrienn: *Egy 19. század eleji megye multipozicionális nemesi elitje. Módszertani kísérlet egy lokális nemesi elitcsoport körülhatárolására Békés megyében.* In.: *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon.* Szerk.: Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor. Budapest, 2016. 335–356.

SZILÁGYI 2018 = SZILÁGYI Adrienn: *Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések – Magyar családtörténetek. Tanulmányok.)* Budapest, 2018.

TAKÁTS 2007 = TAKÁTS József: *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Budapest, 2007.

TÓTH 1979 = Tóth Tibor: *Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812. (Történeti statisztikai füzetek 2.)* Szerk.: Dányi Dezső – Benda Gyula. Budapest, 1979.

ABSZTRAKT

Kovács Dániel László

LEHET-E DEFINIÁLNI A VÁRMEGYEI ELITET A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN? FOGALMI ÉS MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK

Minden elitkutatás első lépése a vizsgálati csoport behatárolása kell hogy legyen. Ebben a tanulmányban a rendi korszak utolsó évtizedeinek lokális elitjét ragadom meg, régi-új definíciós lehetőségeket körbejárva. Még olyan tényezők, mint a birtok, a vagyon, a hivatal mérhetővé teszik a társadalmi hierarchia csúcsán lévőket, felmerül a kérdés: ezek alapján mennyiben utólagos történeti konstrukció definiálni egy réteget? A kategóriahatárokat mindig valamennyire az utókor önkénye húzza meg. Nem-e sokkal célszerűbb – összhangban egyes szociológiai megközelítésekkel – inkább arra fókuszálni, hogy a kortársak kiket soroltak az elitez, miről árulkodik a presztízs és a rang? A késő rendi világ számos forrása ad reprezentáns mintát, de vizsgálataim alapján a vármegyegyűlések jegyzőkönyvei tűnnek a legjobb fokmérőnek a lokális elitek meghatározásához.

Kulcsszavak: vármegye, elit, vármegyegyűlés, elitkutatás, rendiség.

PINTÉR TAMÁS

A 18–19. SZÁZADI VÁRMEGYEI TISZTIKARKUTATÁSOK
KORSZAKOLÁSÁNAK PROBLÉMÁJA BARANYA PÉLDÁJÁN

BEVEZETÉS

Egy kutatás felépítése során a periodizáció meghatározása mindig kulcsfontosságú kérdés, ebből kifolyólag jelen tanulmány egyfajta munkabeszámolónak is tekinthető, mely során vizsgálataim tapasztalatainak átadására teszek kísérletet. A 18–19. század fordulójára koncentráló tisztikarkutatások esetén a kutatók „magától értetődő” makroszintű korszakhatárokkal találkozhatnak: II. József halála, valamint az 1848/49. szabadságharc bukása mondhatni természetesnek tűnő határokat ad a történészeknek. Kérdés azonban, hogy a meghatározott majd hat évtized kezelendő-e (és kezelhető-e) egységes egységként?

Úgy gondolom, a források feldolgozása, illetve az esemény- és mentalitástörténet apró részleteinek vizsgálata után mindenképpen indokolt, ha további alegységekre, alkorszakokra osztjuk a vizsgálati időszakot. Megerősített ezen elhatározásomban az a tény, hogy a szakirodalmi forrásokban bőven találunk példát évtizedeken (néha évszázadokon) átívelő vizsgálatokra, sőt, az összehasonlító módszertant követő munkák még ennél is nagyobb időintervallummal és vizsgálati tárggyal rendelkeznek. Mindezek okán tudatosan törekedtem arra, hogy elkerüljem ezt a megközelítésmódot, mely véleményem szerint túl sokat vállalt magára, és a források alapján kísérletet tettem egy új periodizáció meghatározására.

Az új korszakhatárok megállapítása meglehetősen matematikusnak ígérkezett. Egyfelől hangsúlyoznunk kell, hogy a kutatás által felölelt 59 év folyamán jelentős politika- és mentalitástörténeti változás következik be (a reformkor elindulása és kibontakozása), amely bár makroszinten jelentős hatást gyakorolt,

mezoszinten, Baranya vármegye közigazgatásában kevésbé érzékelhető. Ebből kifolyólag elvettem az 1825. és az 1830. éveket, mint a makroszintre fókuszáló történetírás által gyakran használt korszakhatárok Baranyára való alkalmazását. Tanulmányom három korszakolási metódust kíván bemutatni: a tisztújításon, a főispánokon, valamint a tisztikar személyi összetételén alapuló elválasztási lehetőségeket, figyelmet fordítva a megoldási javaslatok előnyeire és hátrányaira egyaránt.

A TISZTIKARKUTATÁSOK „KLASSZIKUS” KORSZAKHATÁRAI: A TISZTÚJÍTÁSOK

A vármegyei tisztségek betöltése a tisztújításokhoz (*sedes restauratio*) kötődött.¹ Ezek voltak azok a rituális alkalmak, melyek során a rendek „ősi szokás szerint” közfelkiáltással megválasztották saját „kis köztársaságuk” vezetőit. A tisztújítások időpontját a mindenkori főispán határozta meg, ennek jelentékeny korlátját jelentette az 1723. évi LVI. törvénycikk, melynek értelmében a főispán háromévente köteles lett volna vármegyéjében tisztújítást tartani („*vagy előbb is, ha a szükség [...] változtatást követel*”).² Ebből kifolyólag kézenfekvőnek tűnhet tehát, ha a vármegyei tisztikar rítusainak legfontosabbikát vegyük alapul a vizsgálatok korszakolásakor. Ezen események kezdő-, illetve végpontként való kiválasztása több szempontból is indokolt. Elsőként határozott kezdő- és végpontot jelentenek, így tisztán érzékelhető keretet határoznak meg egy kutatáshoz. Másodsor, a tisztújítás nem csupán szimbolikus esemény: a tisztikarválasztásoknak (illetve a személycseréknek) komoly hatása lehetett nemcsak a vármegye életére, de az országgyűlésekre küldendő követek utasításának kidolgozásában is.

1 A további megnevezések Soós István gyűjtésében: tisztújító közgyűlés, tisztválasztás, restauráció, építőszék, tiszt építőszék, széképítés, székújítás, nemesi felülés stb. Soós 2009. 90.

2 1723. évi LVI. törvénycikk a főispánoknak megyéikben lakásáról s a megyék tisztújításáról, az alispánok s más tisztviselők állásáról. Elérhetősége: <https://net.jogtar.hu/ezter-ev-torvenyei> (Letöltés: 2023. 12. 16.)

Mindezek tükrében talán nem meglepő, hogy a tisztikarkutatások alapvetően ezt a megoldást választották, és több esetben a tisztújításokhoz kötötték vizsgálatuk időintervallumának kezdő-, illetve végpontját. A teljesség igénye nélkül, a 18–19. századi tisztújítások alapján korszakolta a Zala vármegyei tisztikarvizsgálókat Molnár András, valamint a Győr vármegyei kutatása során Dominkovits Péter is. Sokkal nagyobb időszakokat (közel évszázadokat) vett alapul, de ugyancsak tisztújítások alapján határozta meg kutatásának kereteit Héjja Julianna, Szijártó M. István és Sebők Richárd, illetve az 1825. évi tisztújítástól kezdve vizsgálta a csongrádi hivatalviselőket Sáfrány Tímea is.³ Pap József kutatásában (rövid előzménybemutató után) az 1840-es évektől kezdte el elemezni a vármegyék történeteit és tisztikarait, azt azonban maga is kiemelte, hogy minden esetben a vármegyék utolsó reformkori tisztújításait tekintette kezdőpontnak.⁴ Végezetül megemlítendő, hogy Ódor Imre Baranya vármegye tisztikarát vizsgáló archontológiája esetén is az 1813. évi tisztújítást választotta vizsgálatá végpontjaként.⁵

TISZTIKARVIZSGÁLAT BARANYÁBAN

Mindezen példák után egyértelmű volt számomra, hogy saját, Baranyára fókuszáló kutatásom során ugyanezt a mintát fogom követni, én magam is a tisztújításokhoz fogom kötni a kutatásom időintervallumának kereteit. Ezen elhatározás után természetesen a vármegyei jegyzőkönyvek segítségével, a tisztújítások időpontjait kellett meghatároznom: Baranya vármegyében tisztújítást tartottak 1790. április 7–9-én, 1794. április 28-án, 1803. június 13-án, 1810. szeptember 12-én, 1813. május 20-án, 1832. május 7–8.,

3 Az említett szerzők kapcsolódó munkái: Molnár 1989.; Dominkovits 1991.; Dominkovits 2000.; Héjja 2009.; Szijártó 2010.; Sebők 2012. és Sáfrány 2020.; Sáfrány 2022.

4 Pap 2003. 8.

5 Ódor 1995.

1836. augusztus 1-jén, 1839. május 21-én, 1842. szeptember 14-én, 1845. július 7-én és 1848. január 18-án.⁶

Az időpontok között jól érzékelhető, hogy az 1790 és 1813 közötti huszonhárom év után egy 19 éves, tisztújítások nélküli periódus következett, majd 1832 és 1848 között ismételtén vizsztatértek a rendszeres, (a törvény által is előírt) háromévenkénti restaurációtartás gyakorlatához. Az 1813–1832 közötti időszakhoz hasonló, többéves kihagyás közel sem nevezhető egyedi jelenségnek: Csongrád vármegyében 1790–1806, majd 1806–1825 között nem volt tisztújítás,⁷ Bács-Bodroiban 1811–1825 között,⁸ Békés vármegyében 1790 után csak 38 év elteltével, 1828-ban került sor újból ilyen eseményre.⁹ Ezen munkák közül Sáfrány Tímea metódusát tartom leginkább követendőnek, hiszen ő is egy hosszabb tisztújítás nélküli időszak utáni tisztújítást határozott meg, mint kutatása kezdőpontját. Logikus elképzelésnek tűnt tehát, hogy én magam is ezt a módszert használjam, és kutatásom korszakhatárainak megállapításában kiemelt szempontként kezeljem a tisztújítások időpontjait. Ez alapján a kutatás első része az 1790-től 1813-ig terjedő 23 évet (mely alatt 5 alkalommal tartottak tisztújítást), a második része az 1813–1832 közötti tisztújítás nélküli időszakot, míg végül az utolsó korszak az 1832-től 1849-ig tartó 17 évet (6 restaurációval) ölelné fel:

Korszakolás a baranyai tisztújítások alapján		
<i>1. rész</i>	<i>2. rész</i>	<i>3. rész</i>
1790–1813	1813–1832	1832–1849
23 év	19 év	17 év
5 tisztújítás	nincs tisztújítás	6 tisztújítás

6 A tisztújításokat lásd: HU-MNL-BaVL-IV.1.a. 167/1790., 392/1794., 940/1803., 2146.1/2/1810., 1017/1813., 1002/1832., 1806/1836., 1751/1839., 3780/1842., 2652/1845., 1848. január 18.

7 Sáfrány 2022. 533.

8 Dudás 1896. 506.

9 Héjja 2009. 38–41; Szilágyi 2018. 38.

A tisztújítások szerinti korszakolás azonban könnyen tévútra viheti a kutatókat. Ezen „veszélyeket” egy baranyai példa kiemelésével szeretném szemléltetni. Az 1790. év, illetve annak tisztújítása korszakhatárnak tekinthető: II. József halála, illetve rendszerének bukása az egész birodalom működésében jelentős változást hozott. A vármegyei tisztújítások szempontjából ugyancsak érvényes a határpont lehet: Baranyában 1790 előtt utoljára 1773-ban,¹⁰ azaz 17 évvel korábban tartottak utoljára restaurációt. Mi vezethet tehát tévútra? A kérdés megválaszolásához már-már mikroszintű vizsgálatokat kell folytatnunk, leginkább a tisztikart nyújtó személyiségek önálló vizsgálatával.

Mivel az 1790. áprilisi tisztújítás előtti hivatalviselőkhöz nem rendelkezünk megbízható archontológiával, a megválasztott hivatalviselők esetén meglehetősen nehéz megállapítani, hogy korábban viseltek-e tisztikari hivatalt. Ezen hivatalviselések és a vármegyei tisztikar rekonstrukciójához kiváló forrást biztosítanak Angyal Pál tanulmányai, melyek a vármegyei jegyzőkönyvek alapján mutatják be a vármegyei elit fluktuációs folyamatait, illetve egy kortárs vármegyeleírás nyújtott segítséget.¹¹ Az adatokból világosan látszik, hogy az 1790. évben felállt 35 fős tisztikar jelentős része (74%-a, 26 fő) olyan személyekből állt, akik már a józsefi rendszer alatt is viseltek tisztséget, ebből 71% Baranya vármegyében. Mindössze három személyről jelenthetjük ki, hogy bizonyosan nem viselt semminemű vármegyei hivatalt az 1790. évi tisztújítás előtt. Az 1790. évi tisztújítás tehát a személyi állomány kérdésében nem hozott jelentős átalakulást, a hivatalnokok majd $\frac{3}{4}$ része már korábban is szerepet vállalt a vármegye igazgatásában. Még izgalmasabb lehet, ha nemcsak a személyi összetételt, de a betöltött hivatalokat is vizsgálat alá vesszük. Az említettek közül hat személy, a tisztikar 17%-a megerősítést nyert, azaz

10 Angyal 1911. 137.

11 A korszakra vonatkozó Angyal Pál-tanulmányokat lásd: Hernádi 2002. 14–15.; Míg a baranyai tisztikar 1783-as állapotáról tudósít: Papanek 1783. 158–164.

a tisztújítás végén ugyanazon hivatalba került, amelyet már a restaurációt megelőzően is birtokolt. Ezzel szemben 20 fő, a tisztikar relatív többsége (57%) már a tisztújítás előtt is hivatalban volt, ám 1790 áprilisában biztosan új hivatalt foglalhatott el.¹² Ugyancsak kiemelkedő azok száma, akik valószínűsíthetően új hivatalt nyertek (8 fő), bár esetükben a korábbiakhoz hasonlóan hangsúlyozandó a kutatás előrehaladtával járó mértékváltozás lehetősége. Az adatok alapján tehát tisztán érzékelhető, hogy a II. József halála utáni első tisztújítás nem a tisztikar személyi összetételében, hanem az általuk betöltött hivatalok rendszerében hozott komoly változásokat – ebből kifolyólag a tisztikar személyzetét tekintve, nem tekinthető választóvonalnak.

Ugyancsak érv lehet az 1790. és 1832. évi határpontok ellen, hogy az 1790-ben felállt tisztikar tagjai közül is többen életben, sőt hivatalban voltak az 1832. évi tisztújításon is,¹³ tehát ekkor még nem következett be az „első” tisztikar teljes lecserélése.

EGYÉB MEGKÖZELÍTÉSI LEHETŐSÉGEK

A „FŐISPÁN ÉRA”

A korszakolás alternatív változatát jelentheti, ha a vármegegyék főispánjai alapján jelöljük ki a korszakhatárokat: 2007-es tanulmányában Ódor Imre egyenesen „*Somssich-éráról*” beszélt az 1835–1847 közötti évek kapcsán.¹⁴ Ezt alapul véve, az alábbi „korszakok” határozhatóak meg Baranyában:

12 Megjegyzendő, hogy az új hivatal elnyerése nem jelenti azt, hogy a tisztviselő a korábbi hivatalánál nagyobb fizetéssel, presztízzsel vagy épp bírói hatalommal járó hivatalt nyert volna el, azaz nem jelenthető ki, hogy karrier tekintetében az új hivatal elnyerése egyértelműen előrelépés lenne. Erre példa Dely Sándor, aki 1782–1786 között a szentlőrinci járás alszolgabírója volt, majd lemondott hivataláról. Visszatérése után, az 1790. évi tisztújításon „csupán” a szentlőrinci járás esküdtjévé választották meg: Angyal 1912. 107–108.; HU-MNL-BaVL-IV.1.a. 167/1790.

13 Az 1790-ben hivatalt nyert 35 főből 1832-ben 6 fő továbbra is életben volt, közülük ketten (Barthos József és Nagy Imre) még 1832 után is a tisztikar aktív tagjai.

14 ÓDOR 2007. 260.

Baranya vármegye főispánjai 1790 és 1849 között¹⁵	
Főispán	Hivatali ideje
Végh Péter	1782. április 19. – 1807. március 5.†
<i>Gróf Széchényi Ferenc királyi biztos</i>	<i>1785. április 17. – 1786. augusztus 29.</i>
<i>Báró Splényi József királyi biztos</i>	<i>1786. december 24. – 1790. február 25.</i>
<i>Végh István főispánhelyettes</i>	<i>1805. augusztus 23. – 1807. június 12.</i>
Végh István	1807. június 12. – 1834. szeptember 30.†
Somssich Pongrácz	1835. július. 6. – 1847. november 4.
<i>Majláth (III.) György adminisztrátor</i>	<i>1845. március 19. – 1847. november 4.</i>
Majláth (III.) György	1847. november 4. – 1848. április 16.
Gróf Batthyány Kázmér	1848. április 22. – 1849. január 30.
<i>Majláth (III.) György királyi biztos</i>	<i>1849. január 30. – 1849. október 24.</i>

Ezen megközelítés bemutatására talán éppen az Ódor által is említett „*Somssich-éra*” vizsgálata adhatja a legjobb példát. Somssich Pongrácz karrierjét illetően tudjuk, hogy 1830-ban alnádorrá, 1833-ban személynökké nevezték ki. 1839-ben elnyerte a Szent István-rend középkeresztjét, 1841-ben császári királyi kamarás és udvari belső titkos tanácsos. Aktív szolgálatai jutalmául 1845. május 3-án, fiaival együtt grófi rangot nyert.¹⁶ Ezen elfoglaltságai okán természetes, hogy egyre kevesebb ideje jutott a vármegye igazgatására – ennek tényét az uralkodó is felismerte, melynek okán sor került Majláth (III.) György helytartói kinevezésére.¹⁷ Ettől kezdve tehát Majláth látta el a főispáni teendőket. Kérdés tehát, hogy beszélhetünk-e „*Somssich-éráról*”, különösen 1845 és 1847 között?

A hivatali idő alapján történő korszakolásnak egy további problémája, hogy a főispáni működés közel sem biztos, hogy azonos irányítási metódusokat, irányítási stílust eredményezett – különösen akkor, ha az adott személy évtizedeken át töltötte be a főispáni hivatalt. Erre tökéletes példát nyújt verebi Végh István esete.

15 Részletesen lásd: Nagy 2007.

16 Nagy 2007. 148–149.

17 Nagy 2007. 135.

Végh István (apja melletti működése után¹⁸) immáron önjogon, 1807. június 12. és 1834. szeptember 30. között töltött be főispáni jogkört Baranyában.¹⁹ E közel három évtized két tisztújítás tartásával (1810.; 1813) indult, majd évtizedeken át tartó restauráció nélküli időszak következett, míg 1832-ben ismét tisztújítást tartott a vármegyében. A főispáni jogok gyakorlása során is „változatos működésrendet” alakított ki: találunk példát olyan esetre, amikor egy alacsonyabb, esküdti hivatal megüresedése után két hónappal élt a surrogatio jogával,²⁰ míg a halála előtt a 6 járásból 3 (!) főszolgabírói hivatal is éveken át betöltetlen maradt.²¹ Érzelhető tehát, hogy bár egyazon személy állt a vármegye élén, hivatali ideje mégsem tekinthető egységes korszaknak, vezetői stílusa folyamatosan az aktuális igényeknek megfelelően változott.

Ezen korszakolás legfőbb nehézségét „1849 káosza” jelenti. Az áprilisi törvények által felálló új rendszer során gróf Batthyány Kázmért 1848. április 22-én Szemere Bertalan előterjesztésére István nádor Baranya vármegye főispánjává nevezte ki, május 4-én iktatták be hivatalába.²² Bár az eddigi főispánt, Majláth (III.) Györgyöt a Batthyány-kormány 1848. április 16-án felmentette baranyai főispáni hivatalából,²³ a szabadságharc kibontakozása után, 1849 januárjában a királyi biztosként tért vissza.²⁴ Az

18 Apja, Végh Péter főispán mellett már 1805. augusztus 23. óta főispáni helytartóként tevékenykedett. Baranyában 1808. március 8-án iktatták be a főispáni hivatalba. HU-MNL-BaVL-IV.1.a. 695/1807.; Nagy 2007. 156.

19 Nagy 2007. 156.

20 Klinovszky Ferenc siklósi esküdt 1817. március 11-i halála után már május 27-én sor került új esküdt kinevezésre: Klinovszky halálát lásd: HU-MNL-OL-W 202-A4705-0273.; A surrogatio kinevezést lásd: HU-MNL-BaVL-IV.1.a. 1133/1817.; HU-MNL-BaVL-IV.1.h. 241. Pákozdy (felsőbüki) 3792/1838.

21 Bálovits Pál baranyavári főszolgabíró 1830. február 19-i halálát lásd: HU-MNL-OL-W 202-A5549-0426.; Jeszenszky Imre szentlőrinci főszolgabíró 1830. május 28-i halálát lásd: HU-MNL-OL-W 202-A4749-0512.; Mitterpacher Ignác siklósi főszolgabíró 1830. szeptember 14-i halálát lásd: HU-MNL-OL-W 202-A4844-0384.; Mindhárom hivatal betöltetlen maradt az 1832. évi tisztújításig.

22 Nagy 2007. 100.

23 Pesti Hírlap, 1848. április 18., 33. sz. 1.

24 Nagy 2007. 136.

1848. májusi tisztikar-átszervezés után tehát immáron „két főispán” kezdte meg két, egymással párhuzamosan fennálló tisztikar kiépítését.

A „TISZTIKAR-GENERÁCIÓK” MEGHATÁROZÁSA

A korszakolás harmadik opcióját az úgynevezett „tisztikar-generációk” meghatározásában látom. Munkám során az 1790. évi tisztikarból (mint vizsgálatom kezdőpontjából indultam ki, ebből kifolyólag az ekkori hivatalt viselő személyek alkotják az *1. tisztikar-generációt*. Módszerem lényege az volt, hogy végigkövettem az 1790-ben felállt tisztikar személyeit, hogy megvizsgáljam, meddig maradtak a tisztikar tagjai.

Már korábban említésre került, hogy 1790 nem tekinthető fordulópontnak a tisztikar személyi összetétele szempontjából: az *1. tisztikar-generációról* megállapítható, hogy jelentős részük az 1780 körüli években léptek be a tisztikarba, és átlagosan az 1802. évig, illetve az 1803. évi tisztújításig viseltek hivatalt. Az 1802/3 körüli magas fluktuációs érték természetesen nem a véletlen műve: az ebben a kategóriában szereplő egyének 1760-ban, vagy az előtt születtek, ebből kifolyólag 1802/3-ra már minimum negyvenévesek, vagy annál idősebbek voltak – ebből kifolyólag a biológia is jelentősen hozzájárult a hivatalnokok fluktuációjához.

A *2. tisztikar-generációt* az 1761–1780 között született egyének dominálják, ők átlagosan 1803/4 körül kezdték meg hivatali karrierjeiket, és 1829/30-ig maradtak hivatalban. Az 1829/30-as évek fordulója minden tekintetben generációváltásnak tekinthető. Az 1828–1830 közötti három évben a tisztikar majd 1/3-ad része elhagyta hivatalát: 1828. május 4-én elhunyt Petróczy László tiszti főügyész,²⁵ október 30-án Balogh József baranyavári esküdt,²⁶ míg novemberben lemondott Szabó István pécsi esküdt.²⁷ 1829-ben távozott Kajdacsy (II.) Antal másodalispán,²⁸ míg 1830-ban

25 HU-MNL-OL-W 202-A4815-0727.

26 HU-MNL-OL-W 202-A5561-0809.

27 HU-MNL-BaVL-IV.1.a. 2546, 2547 és 2548/1828.

28 HU-MNL-BaVL-IV.1.a. 1012/1829.

elhunyt Bálovits Pál baranyavári, Jeszenszky Imre szentlőrinci és Mitterpacher Ignác siklósi főszolgabíró is.²⁹

A 3. *tisztikar-generáció* az 1831/32. év fordulójától 1848 májusáig számítható. Ebbe a kategóriába kerültek azon hivatalnokok, akik a reformkori Baranya meghatározó személyiségei voltak. Közös jellemzőjük, hogy a legtöbb esetben 1781–1800 közötti születésről beszélhetünk, illetve azon hivatalnokok aránya, kik bizonyosan folytattak felsőoktatási tanulmányokat, már elérte a 80%-ot. A halmaz további egyediségét az adja, hogy az évközi „tisztikar-generációváltást” egy bizottmányi ülés, és nem a vizsgált korszak utolsó tisztújítása okozta: Batthyány Kázmér főispáni beiktatása egyértelműen a vármegyei konzervatívok bukását jelentette, ebből kifolyólag a felálló új vezetés ellenzékét képző hivatalnokok (7 fő) benyújtották lemondásukat.³⁰

Egyértelműen megkülönböztetendő az 1848. május és 1849. január között hivatalalt betöltők csoportja (4. *tisztikar-generáció*) is, azaz a Batthyány-főispánság időszaka, hiszen ez a tisztikar-generáció alapjaiban tér el a korábbiaktól. Az említett lemondások kapcsán nemcsak ezen megüresedett helyek betöltésére került sor, hanem jelentős létszámú bővítésre is: az eddig rendszeresített 35 (illetve egy be nem töltött) hivatal helyett 1848 nyarára a tisztikar 52 főre duzzadt. Ezen új hivatalok betöltésekor (tisztújítás hiányában) a főispáni kinevezés dominált, s az alkalmas személyek kiválasztása komoly problémát okozott. Egyrésztől, már csak korukból fakadóan is, az 1800–1820 között született személyek kerültek kulcspozíciókba, másrésztől világossá vált, hogy a (politikai okokból is megosztott) vármegye nem képes kitermelni ilyen létszámú hivatalnokot: ez a legfőbb oka annak, hogy 1848. májusa után a lelkészek, kereskedők, tapasztalat nélküli ügyvédek kerültek kinevezésére, mint az adminisztráció új oszlopai.

Vizsgálatom utolsó csoportját az 5. *tisztikar-generáció* tagjai, azaz az 1849. február – 1849. október közötti időszak tisztviselői alkotják. A szabadságharc fokozatos háttérbe szorulása, valamint

29 A halotti anyakönyvek jelzetét lásd a 23. jegyzetben.

30 HU-MNL-BaVL-IV.101. a. 228/1848.

a császári csapatokkal, immáron királyi biztосként (vissza)érkező Majláth (III.) György által fémjelzett impériumváltás teljesen átalakította a vármegyei tisztikar személyi összetételét: egyfelől Batthyány főispán és támogatói (a tisztviselők egy jelentős csoportja) elhagyták a vármegyét, másfelől a korábban felduzzasztott tisztikar tagjai „kompromittálódtak”. Mindezen okoknál fogva nem meglepő, hogy a királyi biztосi kinevezések főképp olyan fiatalokra (jelentős részük már 1821 után született) koncentráltak, akik már „kipróbált” családok leszármazottjai voltak.³¹

Mindezek alapján, a tisztikar-generációk alapján az alábbi korszakok különíthetők el:

A baranyai tisztikar esetén azonosítható tisztikar-generációk (1790–1849)		
Tisztikar-generáció	Becsült hivatali idő	A hivatalnokok becsült születési ideje
1.	*1780 – *1803	*1760 előtt
2.	*1803 – *1830	1761–1780 között
3.	*1831/32. – 1848. május 5.	1781–1800 között
4.	1848. május 5. – *1849. január	1801–1820 között
5.	*1849. február –1849. október 24.	*1821 után

Mi az oka tehát annak, hogy mégsem a tisztikar-generációkon alapuló korszakolás alkotja a vármegyei tisztikar-kutatások alapját? Elsőként említendő, hogy ez a metódus a tisztikarok személyi összetétele alapján állapítható meg: ehhez pedig egy teljes archontológiai adattár elkészítése minimális követelményeknek tekinthető. Ez már önmagában is idő- és energiaigényes vállalkozás. Másodsor, ugyancsak problémát okoz, hogy a személyi összetétel vizsgálatakor találkozhatunk olyan esetekkel, akik korszakokon átívelve, több évtizedig tagjai maradnak a tisztikarnak, ez pedig jelentősen megnehezíti a konkrét határok meghúzását,

31 Említhető a korábbi pécsi alszolgabíró alig 20 éves fia, Országh József, a 25 éves Kisfaludy Pál (a pécsi esküdt fia), vagy a tisztikartól eddig távolmaradó, de szintén hivatalnokcsaládból származó Bálovits Zsigmond.

és a különböző tisztikar-generációk egymástól való elválasztását. Mindezek mellett számolnunk kell a generációváltások különböző okaival is: Baranya példáján is láthattuk, hogy az 1. és 2. tisztikar-generációk váltása főképp biológiai adottságokhoz kötődik – ezzel szemben a fennmaradó 3 tisztikar-generáció váltakozása a politikai változásból adódó fluktuáció okán jött létre.³² Ezen váltások indokait tehát nem tudjuk egységes kritériumok alapján meghatározni.

ÖSSZEGZÉS

Ezen tanulmány talán rámutatott arra, hogy milyen sokféle lehetőség áll a kutató előtt, ha vizsgálati korszakokat, illetve autonóm kronológiát kíván felállítani. Ezek alkalmazása rendkívül sokrétű lehet: olyan összefüggések bemutatásához nyújthatnak segítséget, amelyek a „hagyományos”, makroszintű korszakolás alapján nem tűnnének evidensnek, és segítséget nyújthatnak a vármegyei közigazgatás mélyebb szintű elemzéséhez. Megjegyzendő azonban, hogy minden metódus rendelkezik hátránnyal is: ahogy láthattuk, még a legnépszerűbb megközelítésmód, a tisztújítások alapján korszakoló vizsgálat rendkívül hatékony módszer, azonban a restauráció intézménye nem feltétlenül jelent változást a tisztikar személyi állományában: hogyan tarthatnánk tehát határpontnak egy tisztújítást, mely alacsony fluktuációs értéket mutat (például az 1790. évi tisztújítás), ha ugyanakkor egy bizottmányi ülés (például az 1848. május 4-i), mely során sokkal több hivatalváltásra került sor, nem tekinthető annak?

A főispánok alapján való kronológia egyik legfőbb előnyének a határok egyértelműsége látszik: hiszen mi sem egyértelműbb egy kinevezési, vagy éppen lemondási okmányban szereplő dátumnál? Láthattuk, hogy az „elvárásainkkal” szemben, a

32 Ezen esetek kapcsán említendő még a baranyai hivatalnokok „gráci emigrációja” is, amikor is 1849. május és augusztusa között, az immáron 5. tisztikar-generációként azonosított hivatali gárda, tartva a visszatérő (és 4. tisztikar-generációba tartozó) néhai hivatalnokoktól, elhagyta a vármegyét.

gyakorlatban ez legalább ekkora hátránya is lehet a módszernek: a főispáni helytartók, királyi biztosok és a főispánok párhuzamos működése éppen ezt az egyértelműséget cáfolja, s gyakran éppen a hosszú főispáni működések reakciói rombolják le az „egységes korszak” mítoszát.

Egyértelműen a legtöbb energiabefektetést igényli a tisztikar-generációk meghatározása, s mint láthattuk, a módszer meglehetősen önkényes, nem feltétlenül statikus határokkal rendelkező halmazok kialakulását eredményezheti – ez már önmagában komoly gátját alkotja egy összehasonlító módszertan későbbi alkalmazásának. Végeredményeiben azonban mégis ezt a megközelítést kell akkurátusként meghatároznunk: a vármegye egyéni történetéhez alkalmazkodik, határai valóban olyan sarokpontok, melyek meghatározóak a vármegyei irányítás életében.

A kutató tehát könnyen egy nehéz dilemma előtt találhatja magát: ha mélyfúrást végez egy vármegye esetén, akkor láthatóvá válik számára, hogy minden „kis köztársaság” egyedi, s a vizsgálat által konstruált „autonóm határait” rendkívül nehéz más vármegyék történetével összehasonlítani. Ha azonban a kutató a komparatiztika jegyében ragaszkodik az egységes módszertanhoz, munkája sokkal felszínebb kutatást és eredményeket enged csak számára megvalósítani. Úgy gondolom, a kutatónak mernie kell új határokat kialakítani, melyek illeszkednek az általa vizsgált tárgycsoport történetéhez – mindezek mellett lehetőséget kell teremtenie arra, hogy eredményeit további vizsgálati csoportokkal összehasonlíthassuk, ezzel pedig országos érvényű tendenciákat vonhassunk le. Ezen látszólagos ellentmondás azonban könnyen feloldható: a tisztikar-generációk vizsgálata mindenképpen indokolt egy mélyfúrás esetén – elvégzése után azonban lehetőségünk nyílik a megszerzett információk interpretálására egy másik korszakolási módszer alapján, mellyel illeszkedni tudunk akár a szomszédos közigazgatási egységek vizsgálatához – ekkor azonban minden esetben jeleznünk kell, hogy az általunk alkalmazott kronológia nem áll fedésben a vármegye különálló korszakolásával.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

FELHASZNÁLT TÖRVÉNYEK

1723. évi LVI. törvénycikk *a főispánoknak megyéikben lakásáról s a megyék tisztujtásáról, az alispánok s más tisztviselők állásáról*. Elérhetősége: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> (Letöltés: 2023. 12. 16.)

FELHASZNÁLT LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

HU-MNL-BaVL-IV.: Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára: IV. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok (1681–1961)

HU-MNL-BaVL-IV-1.a.: IV.1. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai (1695–1869) a. Közgyűlési jegyzőkönyvek (1698–1847)

HU-MNL-BaVL-IV-1.h.: IV.1. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai (1695–1869) h. Nemesi családok és nemesi községek iratai (1695–1912)

HU-MNL-BaVL-IV-101.a.: IV.101. Baranya Vármegye Bizottmányának iratai (–1848) a. Jegyzőkönyv (1848)

HU-MNL-OL-W 202.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára W 202 MNL OL mikrofilmárának A sorozatáról készült digitális másolatok

FELHASZNÁLT SAJTÓ

Pesti Hírlap, 1848. április 18., 33. szám.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Angyal 1911 = Angyal Pál: *Baranya vármegye 1769. április 26-tól 1777. november 7-ig*. Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője 4. (1911) 4. szám, 136–148.

Angyal 1912 = Angyal Pál: *Baranya vármegye 1782. július 8-tól 1786 végéig*. Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője 5. (1912) 3. szám, 106–115.

Dominkovits 1991 = Dominkovits Péter: *Hivatalviselő nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tisztikarában. 1816–1848*. Levéltári Szemle 41. (1991) 1. szám, 3–18.

Dominkovits 2000 = Dominkovits Péter: *Győr vármegye tisztújításai (1816–1845)*. Comitatus 10. (2000) 9. szám, 63–72.

Dudás 1896 = *Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiája. I. kötet*. Szerk. Dudás Gyula. Zombor, 1896.

Héjja 2009 = Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és propozográfiája, 1715–1848*. Gyula, 2009.

Hernádi 2002 = *A pécsi múzeumi értesítő és évkönyv repertórium 1908–1998*. Összeállította: Hernádi László Mihály. Dialóg Campus, Budapest – Pécs, 2002.

Molnár 1989 = Molnár András: *Zala megye reformkori tisztújításai 1819–1847*. Levéltári Szemle, 39. (1989) 3. szám, 18–30.

Nagy 2007 = Nagy Imre Gábor: *Baranya vármegye főispánjai (1688–1950)*. In.: *A Pécsi Székeskáptalan pecséthasználata (1700–1845)*. *Baranyai történelmi közlemények 2. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve, 2006–2007*. Szerk. Nagy Imre Gábor. BML, Pécs, 2007. 81–160.

Ódor 1995 = Ódor Imre: *A „hivatali elit” Baranya vármegyében, 1711–1813*. Levéltári Szemle 45. (1995). 2. szám, 21–34.

Ódor 2007 = Ódor Imre: *Egy főispáni beiktatás „koreográfiája” a reformkori Baranyában*. In.: *A Pécsi Székeskáptalan pecséthasználata (1700–1845) - Baranyai történelmi közlemények 2. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve, 2006–2007*. Szerk.: Nagy Imre Gábor. BML, 2007. 243–264.

Pap 2003 = Pap József: *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Belvedere, Szeged, 2003.

Papanek 1783 = Papanek Georgius: *Geographica descriptio comitatus Baranyensis Inferiori Hungariae Transdanubianae ingremiati nec non epitome vicissitudinum, et rerum memorabilium comitatus Baranyensis et liberae regiaeque urbis Quinque-Ecclesiensis*. Quinque-Ecclesiis, 1783.

Sáfrány 2020 = Sáfrány Tímea: *Csongrád vármegye nemességének és tisztviselőinek társadalomtörténeti vizsgálata 1825 és 1848 között (Historiográfia, módszertan és források)*. In.: *Doktorandusz hallgatók IX. konferenciájának tanulmányai*. Szerk.: Szuromi Rita. Eger, 2020. 229–254.

Sáfrány 2022 = Sáfrány Tímea: *Tisztújítások és tisztviselői karrierutak a reformkori Csongrád vármegyében*. *Századok* 156. (2022), 531–562.

Sebők 2012 = Sebők Richárd: *Hivatalviselési stratégiák Békés megyében 1715–1848 között*. In.: Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére*. Budapest, 2012. 312–320.

Soós 2009 = Soós István: *Választások Magyarországon. Kísérletek a vármegyei tisztújítások „megreformálására” (1810–1821)*. Levéltári Közlemények 80. (2009) 65–156.

Szijártó 2010 = Szijártó M. István: *Hivatalviselő elit a 18. századi Somogy vármegyében*. In.: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Veszprém, 2010. 445–466.

Szilágyi 2018 = Szilágyi Adrienn: *Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében*. Magyar Történelmi Emlékek. Családtörténetek: Tanulmányok. Budapest, 2018.

ABSZTRAKT

Pintér Tamás

A 18–19. SZÁZADI VÁRMEGYEI TISZTIKARKUTATÁSOK
KORSZAKOLÁSÁNAK PROBLÉMÁJA BARANYA PÉLDÁJÁN

Minden kutató találkozott már a periodizáció kérdéskörével, a vizsgálat határai kijelölésének kényszerével. Ez bármely vizsgálat esetén megkerülhetetlen feladat, hiszen a „végleges” határok kijelölése olyan korlátok közé szorítja a bemutatandó kérdést, melyek lehetővé teszik a struktúra megértését, és egyéb eredményekkel való összehasonlítását. Munkám során a magyar szakirodalmi forrásokban megjelent, főképp a 18–19. századi vármegyei tisztikarkutatásokra fókuszáló példákat szeretném bemutatni, hogy átfogó képet nyújthassak a jelenleg alkalmazott megközelítésmódokról.

Lévén több esetben a makroszintű (az országos „nagy” eseményeket alapul vevő) periodizáció kerül átültetésre a mezo- vagy mikroszintű vizsgálatok esetén is, kutatásomban kiemelt figyelmet fordítottam arra, hogy a szintek közötti átjárások pozitív és negatív hatásait egyaránt bemutassam. Vizsgálatomhoz az 1790–1849 közötti baranyai tisztikart, illetve az azt alkotó hivatalnokok életútjait vettem alapul, mely reményem szerint példaként szolgálhat a témakör kapcsán további megjelenő munkák számára is.

Kulcsszavak: vármegye, tisztikar, korszakolás, kronológia, módszertan

RAPOSA VIVIEN KITTI
A „TOWN AND GOWN” KUTATÁSOK MÓDSZERTANI
KERETE ÉS KORLÁTAI
A PÉCSI ERZSÉBET TUDOMÁNYEGYETEM PÉLDÁJÁN

A TUDOMÁNYOS KUTATÁS TÁRGYA

Az Erzsébet Tudományegyetem és Pécs városának kapcsolatrendszere a két világháború között című doktori disszertáció megírásával a célkitűzésem a trianoni országcsontítás után a Pozsonyból menekült Erzsébet Tudományegyetem (ETE) szerepének feltárása az őt befogadó város életében. A kutatás elvégzése során alapvetően a modern kori egyetemek vizsgálatára fókuszálok, mellyel az egyetemtörténeti kutatások ún. „térbeliségre” koncentráló irányzatához kívánok kapcsolódni.¹ A diszciplína elsősorban a felsőoktatási intézmények, az egyetemvárosok, illetve a régióik között kialakuló kapcsolatok vizsgálatára, az egyetemalapítások mögött húzódó indokok megállapítására, a működését megkezdő felsőoktatási intézmény városi fogadtatására, illetve az egyetem és a neki otthont adó település kötelékének elemzésére helyezi a hangsúlyt.² Fontos azonban kiemelni, hogy a középkor, a kora újkor, illetve a modern kor időszakában működő felsőoktatási intézmények történeti kontextusa eltérő, így az általam felhasznált kutatási szempontok és tipológiák főként a 19. és a 20. századi egyetemekre vonatkoznak.

Bár az egyetemtörténet-írás az utóbbi évszázadban jelentős tematikai és módszertani útkeresésen ment keresztül,³ az oktatástörténettel foglalkozó hazai egyetemtörténeti írásokra továbbra is a szűkebb intézménytörténeti keretekben gondolkodó

1 Brockliss 2000. 147–170.

2 Dhondt 2015. 1–6.

3 Polyák 2017. 277–278., 281.

monografikus feldolgozások jellemzők.⁴ Az ETE és a neki otthont adó település kapcsolatának vizsgálata során a nemzetközi tanulmányokban fellelhető módszertani és elemzési szempontok felhasználása ezért megkerülhetetlen, hiszen bár a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözésének helyi fogadtatását és ezzel összefüggésben főként az intézmény elhelyezéséhez szükséges épületek megszerzésének körülményeit már több tanulmány is feldolgozta, az egyetem és a város közötti kapcsolatrendszer szisztematikus feltárása a két világháború közötti időszak egészét tekintve mind ez idáig nem történt meg.⁵

Jelen tanulmányban olyan nemzetközi egyetemtörténeti munkákban rögzített kutatási kérdéseket, elméleti és módszertani szempontokat, illetve tipológiákat fogok ismertetni, melyek alkalmazásával vizsgálhatóvá válnak a két világháború között Magyarországon működő felsőoktatási intézmények, illetve egyetemi központjaik között kibontakozó interakciós formák. Mivel a teljesség igényével mindezen szempontok bemutatására és értékelésére nem vállalkozhatok, elemzésem középpontjába az Erzsébet Tudományegyetem és Pécs között kialakuló komplex viszony feltárására alkalmas keretrendszer bemutatását helyezem, különös figyelmet fordítva a „town and gown” kutatások korlátainak és hiányosságainak érzékeltetésére.

A „TOWN AND GOWN” KUTATÁSOK ELMÉLETI KERETEI

Az utóbbi évek nemzetközi egyetemtörténeti kutatásaiban a felsőoktatási intézmény és a neki helyet adó (vagy őt befogadó) város gazdasági, társadalmi és kulturális összefonódásának feltárása egyre kiemelkedőbb érdeklődésre tart számot, melyet a „town and gown” témakörben születő különféle történeti és oktatásszociológiai vizsgálatok bővülő szakirodalmá is jelez.⁶ Az

4 Szabó 1940.; Csizmadia 1980.; Ravasz 1983.; Benke 1999.

5 Rozs 2003.; Lengvári 2004.; Pilkhoffer 2014.

6 Brockliss 2000. 147–170. A „town and gown” kutatás módszertani keretéről lásd bővebben: Kemp 2013.; Fox 2014.; Dhondt – Boran 2018.

irányzat képviselői hangsúlyozzák, hogy az egyetemekre nem lehet egyfajta „elefántcsonttoronyként” tekinteni, melyek szigetyszerűen elkülönülve működtek a településeken belül. A felsőoktatási intézmények ugyanis a városi miliő szerves részét képezték, képesek voltak fellendíteni a helyi/regionális gazdaságot, növelhették székhelyük idegenforgalmát, felpezsdíthették a közösség tudományos és kulturális életét, illetve közbenjárhattak a jelentkező válságok kezelésében, vagy éppen a munkanélküliség csökkentésében. Az orvosi tanszékek felállítása és a klinikák működtetése is jótékony hatást tudott gyakorolni a városlakók egészségügyi ellátására. Azonban nemcsak a település élvezte az egyetemalapítással járó előnyöket, hanem a felsőoktatási intézmény is, melynek központja – saját, jól felfogott érdekeit követve és anyagi lehetőségeit számba véve – biztosította az egyetem épületeit, és rendszerint hozzájárult a további fejlesztések és beruházások megvalósításához is.⁷

Az ETE és Pécs városa közötti együttműködés feltárásához a nemzetközi szakirodalom számos hasznos tipológiát és keretrendszert kínál. Az egyik ilyen megközelítés Flavia Curvelo Magdaniel nevéhez köthető, aki az egyetemek fizikai elhelyezkedése alapján tipizálja a felsőoktatási intézmények és központjuk interakciós formáit több kontinensre (Észak-Amerikára, Nyugat-Európára és a Távol-Keletre) kiterjedő oktatásszociológiai munkájában. Az általa felállított öt kategória közül az első érintkezési típus az *egyenlő* (equal) partnerségi viszony, mely alatt azokat az újonnan felépülő városokat értjük, ahol a felsőoktatási kampusz és a település lényegében megegyezik. A második ennek az ellentéte, amikor is az egyetemek semmiféle kapcsolatot nem alakítanak ki székhelyükkel. Az efféle *elkülönülő* (disjoints) interakciós forma legtöbbször a településeken kívül elhelyezkedő, de még önálló városként el nem különülő felsőoktatási intézmények esetén jellemző. A harmadik, vagyis az *érintőleges* (touches) típus során az egyetemek,

7 Ridder-Symoens 2018. 319–322.

bár szomszédosak a nekik otthont adó településsel, együttműködésük felületes marad. A negyedik kapcsolódási pont a *befogadó* (contains) interakciós viszony, mikor a felsőoktatási intézmények épületei már a városon belül helyezkednek el, de ennek ellenére továbbra is különálló kampuszként funkcionálnak. Míg az ötödik, egyben az utolsó a város szövetébe *integrált* (overlaps) kapcsolati forma, mikor az egyetemek és székhelyük több területet és helyszínt is megosztanak egymással.⁸

A felsőfokú oktatást biztosító intézmények és központjuk között kibontakozó kapcsolati lehetőségeket az egyetem és a neki otthont adó település funkcionális (oktatási, kutatóhelyi, lakhatási, kereskedelmi és szabadidős létesítmények, partnerintézmények és vállalkozások, infrastruktúra) keveredésének mértéke alapján is meg lehet közelíteni. Alexandra den Heijer a 21. századi holland felsőfokú intézmények vizsgálata során bevezeti a *zöldmezős* (green-field campus), a *városba zárt* (the campus gated within the city) és a *városba integrált* (the campus integrated into the city) egyetem típust. A városon kívül elhelyezkedő, funkcionálisan önálló zöldmezős kampuszok általában arra törekcsenek, hogy viszonylag autonómok maradjanak. A városba zárt intézmények székhelyükkel történő együttműködése is csak érintőleges marad, hiszen az egyetemek továbbra is egy zárt, egységes teret alkotnak a településeken belül, viszont a felsőoktatási központok textúráját átszövő, azaz a városba integrált egyetemek fejlődéséhez elengedhetetlen a helyi közösséggel való szoros kooperáció, hiszen az efféle intézmények épületei a településeken belül szét-szórva helyezkednek el.⁹

A Magdaniel-féle fizikai elhelyezkedést és a Heijer-féle funkcionális keveredést alapul vevő modell egyesítésével lehetőség nyílik az egyetemek és városaik között kibontakozó viszony más szempontú jellemzésére, mely alapján hat típust lehet meghatározni. Az első az ún. *akadémiai közösség*, (academic community),

8 Magdaniel 2016. 114.

9 Heijer 2011. 53.

mely egy tanulmányi együttműködést feltételez, ahol a partnerek között laza, holisztikus kapcsolat alakul ki. A felek ugyanis kizárólag a megfelelő oktatási környezet biztosítására törekszenek, közös erőfeszítéseket csakis olyan tanulási terek és új létesítmények létrehozásáért tesznek, melyek javíthatják az egyetemisták tanulmányi élményét. A másik végpontban az *üzleti közösség* (business community) helyezkedik el, ahol a felsőoktatási intézmény és a helyi vállalatok közötti kollaboráció figyelhető meg annak érdekében, hogy a tudományos kutatások és eredmények célorientáltan az innovációt szolgálják. Ezeken kívül megkülönböztethető még a *lakóközösség* (residential community), ahol a tanulási, a lakhatási és az infrastrukturális funkció összekapcsolódásáról lehet beszélni. A negyedik a *szociokulturális közösség* (sociocultural community), ahol a tanulási, az infrastrukturális, a szórakozási és a sportlétesítmények közös használata, illetve megosztása jellemző, míg az *üzleti és tudományos közösség* (business and science community) esetén az oktatási és az infrastrukturális beruházások mellett a két fél üzleti/gazdasági szempontból is összefonódik. A legideálisabb típus az *egyetemi közösség* (campus community) modellje, amelyben mind az öt funkció egyidejűleg megfigyelhető.¹⁰

Stephen M. Gavazzi, Michael Fox és Jeff Martina a házassági és a családi kapcsolatokat leíró metaforák segítségével jellemzik az észak-amerikai egyetemek és az őket befogadó városok viszonyát szociográfiai munkájukban. A kutatók öt – a *devitalizált* (devitalized), a *konfliktusos* (conflicted), a *hagyományos* (traditional), a *harmonikus* (harmonious) és a *vitalizált* (vitalized) – kategória felállításával a település és az intézmény között kibontakozó interakciós formákat és azok időbeni változását a felek közötti harmónia és elégedettség, illetve a kapcsolat működőképességéért tett erőfeszítés mértéke alapján szemléltetik. A fenti csoportosításból bár a *vitalizált* állapot lenne az ideális kapcsolati forma, annak ritka kivitelezhetősége miatt a *harmonikus* típus tükrözi

10 Heijer – Magdaniel 2018. 441–444.

vissza a leghatékonyabb együttműködést egy egyetem és székhelye között. E során a közösség és az intézmény jelentős erőfeszítést tesz annak érdekében, hogy az általuk meghatározott közös vagy egyéni célok megvalósuljanak. A pozitív viszony fenntartásáért azonban elengedhetetlen a mindkét fél felől érkező erőfeszítés. A legtipikusabb ebből adódóan a *hagyományos* interakciós forma, mely bár alacsony elégedettségi szinttel, a lelkesedés hiányával, minimális kapcsolattartással, illetve az egyéni célok figyelembevételével jellemezhető, a legtöbb esetben mégis ez tekinthető az egyetem és a városi lakosság által a preferált viszonynak, hiszen nem igényel hatalmas munkabefektetést. A két legproblematikusabb állapotként a *konfliktusos* és a *devitalizált* említhető meg. Az előbbi esetében a felsőoktatási intézmény és a városi közösség kapcsolata leginkább a múltban meg nem oldott problémákból és nézeteltérésekből fakadó összecsapásoktól terhes, míg az utóbbinál a kiábrándultság érzése miatt a felek az együttműködés minél hamarabb történő lezárására törekednek.¹¹

AZ EGYETEM ÉS KÖZPONTJÁNAK EGYMÁSRAUTALTSÁGA

Az Erzsébet Tudományegyetem vizsgálata során fontos hangsúlyozni, hogy egy menekült egyetemről van szó, mely 1914-ben Pozsonyban kezdte meg működését, az első világháborút követő területi elcsatolások következtében azonban 1919-ben székhelyének elhagyására kényszerült. Eleinte ideiglenesen Budapesten nyert elhelyezést, majd az 1921. évi XXV. törvénycikk értelmében az 1923/24-es tanévet már Pécsen kezdte meg.¹² Ehhez kapcsolódóan a baranyai megyeszékhely, mint egyetemi helyszín kiválasztásának elemzése, illetve a felsőoktatási intézmény fogadtatásának és a befogadással kapcsolatos várakozások változásának vizsgálata a doktori disszertációban is kiemelt figyelmet kap. Egy felsőoktatási székhely megválasztásának döntési folyamata során az elsődleges indokok általában geopolitikai és földrajzi tényezők

11 Gavazzi – Fox – Martin 2014. 361., 365–367.

12 Szabó 1940. 50–51.

(lakosságszám, a város elhelyezkedése és szépsége), az egyetem regionális gazdasági felzárkóztató és életszínvonal-emelő hatása, a személyes kapcsolatok, illetve a település anyagi áldozatra való hajlandósága.¹³ Csak másodlagos szempontként merülnek fel olyan infrastrukturális kérdések, mint például a leendő egyetemi központ felszereltsége, a rendelkezésre álló épületek mennyisége, a közlekedési viszonyok, a település megközelíthetősége, az oktatók és a hallgatók lakhatási kínálata, az akadémiai segédzsemmélyzet és az utánpótlás megléte, a helyi iskolák befogadásának kapacitása, illetve a közösség kulturális életének intenzitás.¹⁴ Az egyetemalapítás igénye érkezhett a városvezetés vagy az állam felől is. A városvezetés a felsőoktatási intézmény megszerzésén keresztül általában a település regionális központi funkcióját kívánta megerősíteni. Az egyetemek azonban szerepet játszhattak az uralkodók hatalmának megszilárdításában, tekintélyük növelésében is, sőt az újkortól kezdve a kormányzat egyre inkább az egyetemalapítás a nemzetépítésben, a nemzeti identitás kialakításában betöltött szerepét tartotta szem előtt.¹⁵

A kijelölt, vagy éppen megváltozott székhely ráadásul az egyetemek identitását is meghatározza. Nem volt ez másképp az ETÉ-n sem, melynek intézményi narratívái elsősorban Pozsony városának kulturális örökségét integrálták. Az egykori székhelyre való utalás a szimbolikus gyakorlatokban is megjelent,¹⁶ sőt kezdetben az új alapítású intézmény legitimációját egyenesen az egykor Mátyás király által alapított pozsonyi egyetem biztosította, melynek szellemi örökösévé az Erzsébet Tudományegyetem vált. A kényszerű menekülés következtében az egyetem identitásának lokális elemei azonban módosulásokon mentek keresztül. A költözést

13 Heffernan – Saurana – Meusburger 2018. 8.

14 Heffernan – Heike 2018. 222–225., 236–245.

15 Adriansen – Adriansen 2018. 193–194., 204., 209–212.

16 Az egyetem pozsonyi kötődése megmutakozott egyfelől az Erzsébet-napi ünnepeken, amikor a professzorok és a hallgatók rendszeresen megemlékeztek a néhai királyné pozsonyi kapcsolatairól, másfelől az intézmény címerének ikonográfiájában, amiben a város és az egykori középkori egyetem szimbólumai tűntek fel. Polják, 2024.

követően az intézmény önmeghatározása egyre inkább Pécs helyi kulturális adottságaihoz nyúlt vissza. A legfontosabb eszmei kapcsolódási pont a pécsi középkori egyetem újbóli „feltámasztása” és „felélesztése” volt, melynek következtében az ETE az egykori Nagy Lajos alapította felsőoktatási intézmény szellemi leszármazottjává lépett elő. A pécsi hagyományok befogadása ellenére azonban az ETE magát sokáig nem pécsi, hanem pozsonyi egyetemenként határozta meg. Mindez tökéletesen illeszkedett a korszakban uralkodó irredenta politikai diskurzusba is. A korábbi időszak identitásformáló elemeit csak az 1940-es években váltotta fel a Pécshez tartozás egyedüli hangsúlyozása, amikor bekövetkezett a pécsi bölcsészkar ideiglenes bezárása. Ennek megfelelően az egyetem végérvényesen levette a napirendről Pozsonyba való visszatérésének kérdését, hiszen a bölcsészkar visszaállításában csak akkor reménykedhetett, ha a székhelye Pécs marad.¹⁷

Egy egyetemi székhely kiválasztása azonban nemcsak az intézmények önmeghatározására lehet befolyással, hanem a két fél között kibontakozó kapcsolat formájára is. Egy egyetem az oktatás és a kutatás mellett kénytelen reagálni a körülötte lévő változásokra (például a gazdasági válságokra, a lakásínségre, a növekvő munkanélküliségre és a megélhetési problémákra stb.), mely megköveteli, hogy elkötelezett legyen a társadalmi problémák megoldása iránt. Ennek elutasításakor ugyanis fennáll az elszigetelődés és a helyi lakosokkal való kapcsolat megszűnésének veszélye. Mindezek alapján a felsőoktatási intézmények nem hagyhatják figyelmen kívül azokat az igényeket, amelyek arra irányulnak, hogy az egyetemek releváns módon járuljanak hozzá a társadalom helyzetének javításához.¹⁸ Egy kölcsönösen előnyös és stabil viszony megteremtésére azonban nemcsak az egyetemi székhelynek van szüksége, hanem magának a felsőoktatási intézménynek is, hiszen az egyetemek működési gondjainak és zavarainak (az anyagi erőforrások hiánya/apadása, az összhallgatóság számának

17 Uo.

18 Joó 2021. 42–43.

csökkenése, egyes karok, tanszékek és intézetek szüneteltetése, növekvő elbocsátások) megértése, illetve megoldása gyakran a különféle társadalmi problémák feltárásával, valamint az országos és a helyi hatóságok segítségével történhet.¹⁹

Az esetleges válságokkal, illetve a jövő kihívásaival való közös szembenézés, továbbá az egyetem és a neki otthont adó város között kibontakozó harmonikus kapcsolat meglétének egyértelmű bizonyítéka is lehet. A városi és az egyetemi vezetőségnek érdemes olyan közös célokat kitűzni maguk elé, melyek mind a helyi lakosság, mind pedig a felsőoktatási intézmény számára kölcsönös eredményekkel járhatnak.²⁰ Ezek alapján nem véletlen, hogy a felek együttműködése általában olyan területen jelentkezik, melynek fejlesztése hatékonyabban előmozdítható a közös erőfeszítés révén. E partnerségi viszony megmutatkozhat akár a közélet együttes irányításában, hiszen egy egyetem befolyással bírhat településének közügyeire.²¹ Az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözése után például jellemzővé vált a professzorok részvétele a város irányításában, mely során a vármegyei (alispán, főispán), a városi (polgármester, rendőrkapitány, takarékpénztár igazgatója, országgyűlési képviselő), illetve az egyházi (püspök, fő egyházi funkcionáriusok) szaktekintélyek mellett a rektor és a dékánok is részt vettek a városi tanács ülésein.²²

A kooperáció másik formája lehet a közös várostervezés, mely elsősorban összehangolt városfejlesztési projektek megvalósításában jelentkezik.²³ A „town and gown” kutatások e szemponton keresztül erőteljesen kapcsolódnak az egyetemek székhelyük térszerkezetére gyakorolt hatásának vizsgálatához. Egy felsőoktatási intézmény ugyanis markáns szerepet játszhat a meglévő városi terrek átstrukturálódásában azáltal, hogy az egyetemek tulajdonában lévő, sokszor igen nagy kiterjedésű épületek fejlesztését általában

19 Kiss 1998. 175–176.

20 Hoon Chng 2018. 136–139.

21 Gavazzi – Fox – Martin 2014. 361–364.

22 Lengvári 2004. 85.

23 Kunszt 2003. 11–12.

össze kell hangolni a városrendezés szándékaival.²⁴ Egy felsőoktatási intézmény térre gyakorolt hatása megmutatkozhat továbbá a térhasználat és a városkép módosulásában, illetve oktatási és diákkörzetek kialakulásában.²⁵ E kapcsán egyrészt fontos vizsgálati szempont az egyetem elhelyezkedése a településen belül, hiszen például egy történelmi városrészben a beépítésre alkalmatlan telkek hiánya megszabhatta az intézmény későbbi terjeszkedésének lehetőségeit. Mindez erősítheti a kitelepülésnek, illetve a külvárosok bevonásának gondolatát.²⁶ Másrészt figyelembe kell venni az egyetemisták fogyasztási, kulturális és utazási szokásait is (például lakhatás, szolgáltatások igénybevétele), akik általában az egyetem központi épületéhez és a kollégiumokhoz közel eső boltokat, vendéglőket és szórakozási egységeket látogatták.²⁷

Az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözésekor a település városmagja már csaknem teljesen kiépült, mely miatt a centrumban szinte alig álltak rendelkezésre beépíthető telkek. A helyzetet tovább nehezítette, hogy bizonyos területek nem városi, hanem magántulajdonban voltak.²⁸ Az egyetem intézeteit ezáltal a belterületen kívül, pontosabban a Siklói külváros északkeleti részén helyezték el, hiszen csak ott álltak rendelkezésre olyan méretű épületek, melyek kisebb átalakításával biztosítani tudták az intézmény működésének megkezdését, illetve a karok későbbi bővítési lehetőségét.²⁹ Pécssett ennek következtében egy szórt belső települési struktúrával rendelkező egyetemi kampusz bontakozott ki, mely miatt kizárólagos oktatási vagy hallgatói körzetek meglétéről nem lehet beszélni.³⁰ Ilyen kevert funkciójú tér alakult ki a Siklói út, a Rákóczi utca, az Egyetem utca és a Dohány utca mentén, ahol az egyetem központi épülete mellett a Nagy Lajos, a Szent Mór és az Erzsébet Kollégium, illetve a tanári

24 Lazzeroni – Piccalua 2015. 13–14.

25 Brockliss 2000. 160–164.

26 Bott 2018. 406–412.

27 Gyüre – Trócsányi 2013. 11–16.

28 Bott 2018. 427–431.

29 Oszvald – Jankó 2021. 54.

30 Gyüre – Trócsányi 2013. 11–16.

lakóház kapott helyett. Az egyetemi templom a Király utcában, míg az egyetemi könyvtár a Szepesy utca 3. szám alatt működött. Ezért mindegyik oktatási épület közel helyezkedett el a belvároshoz (Király utca, Széchenyi tér, Sétatér), mely egyben Pécs szórakozási, igazgatási, turisztikai, illetve kereskedelmi centruma is volt. Ennek köszönhetően a tanárok és a hallgatók szabadidejükben szabadon sétálhattak a település központjában, beülhettek a különböző kávéházakba vagy vendéglőkbe, beszélgethettek, ebédelhettek vagy felkészülhettek a következő szemináriumokra.

A városszerkezet drasztikus átalakítása azonban konfliktusforrás is lehet, melyet leginkább az egyetemi terület növekedési kényszere okozhat a hallgatószám emelkedésének következtében, hiszen a lakónegyedekbe történő beszivárgás a lokális közösség elvándorlásához vezethet. Egy felsőoktatási intézmény terjeszkedése azonban nemcsak e szempontból vívhatja ki a városlakók rosszallását, hanem a lakbér emelkedésével vagy az építkezések okozta közeledési fennforgásokkal, például a járatok kimaradásával vagy útszakaszok lezárásával is. További sérelmi pont lehet, hogy a lakosságot általában nem vonják be az egyetemfejlesztési programok tervezési folyamatába, ezáltal ők lényegében csak „elszenvedik” a változásokat.³¹ Az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözése is több esetben kiváltotta a helyiek elégedetlenségét, hiszen a felsőoktatási intézmény elhelyezésének biztosításáért nagy értékű, a városi infrastruktúrában jelentős szerepet betöltő épületek átadására volt szükség, mely kiváltotta a helyiek rosszallását.³² A székhely nélkül maradt intézmények további működéséhez pedig elengedhetetlen volt új helyiségek kijelölése, mely sokszor igen szűkös és kellemetlen megoldásokat eredményezett. Az évek folyamán azonban megváltozott a lokális közösség hozzáállása az egyetemhez, miután érzékelték a felsőoktatási intézmény gazdasági, társadalmi és kulturális hatásait.³³

31 Gavazzi – Fox – Martin 2014. 361–364., 369–370.

32 Méreg 2023.

33 Pilkhoffer 2021. 179–180.

A BEFOGADÓ VÁROS HASZNA

Egy fejlődni kívánó település és térsége számára meghatározó lehet, ha magas szintű szellemi képzést biztosító intézmény működik benne, hiszen egy egyetem elősegítheti a város regionális centrum szerepének megerősödését, kulturális, oktatási, gazdasági, turisztikai és egészségügyi központtá válását, illetve a település városimázsának emelkedését.³⁴ Mindez ösztönözheti a várost, illetve a régiót az egyetem megtartására és fejlesztésére.³⁵ A felsőoktatási intézmények ráadásul ún. „horgonyintézményként” is funkcionálnak, melyek biztosíthatják a helyi gazdaságok stabilitásának lehetséges forrásait. A saját vagyonnal rendelkező egyetemek a magánvállalkozásokhoz képest ugyanis kevésbé érzékenyek a gazdasági visszaesésekre,³⁶ hiszen viszonylag immunisak az időszakosan jelentkező válságok kedvezőtlen hatásaira.³⁷

Az egyetem és a neki otthont adó város interakcióinak feltárása során a felsőoktatási intézmények közvetlen (alkalmazottak és hallgatók bruttó kiadásai) és közvetett gazdasági hatásainak elemzése több évtizedre visszanyúlóan foglalkoztatja már a kutatókat.³⁸ E tekintetben fontos vizsgálati szempont a diákság jövedelmi és fogyasztási jellemzőinek, a felsőoktatási létesítmények és a munkaerőpiac kapcsolatának, illetve az intézmény lokális termelésre és jövedelemre gyakorolt hatásának feltárása, továbbá az egyetemek szerepének kimutatása a lakásépítés ösztönzésében. A felsőoktatási intézményekbe investált összegek és támogatások ugyanis minden esetben a város gazdaságában csapódnak le.³⁹ Az egyetemek indirekt módon növelhetik a fogyasztást és a foglalkoztatottság mértékét, mely többletjövedelemhez, az autonóm kereslet emelkedéséhez, illetve a termelés és a fogyasztás

34 Kunszt 2003. 11–12.

35 Zongor 1998. 4–5.

36 Heffernan – Saurana – Meusburger 2018. 8–9.

37 Goddard 2018. 356–357.

38 Glücker – Panitz – Wuttke 2018. 479–481., 486–492.

39 Nemeskéri 2013. 48–50.

növekedéséhez vezethet.⁴⁰ Ráadásul nemcsak jelentős hasznot hoznak a város iparosainak, kereskedőinek és vállalkozóinak kiadásaik és megrendeléseik révén, hanem általában az egyik legnagyobb munkáltató szerepét is betöltik.⁴¹ Az eltartott személyzet és a hallgatóság mennyiségének változása pedig indirekt módon ösztönözheti az ingatlanfejlesztést, és akár egy előre nem látható demográfiai növekedést is indukálhat.⁴²

Az egyetem jelenléte továbbá pozitívan befolyásolhatja a város idegenforgalmát a tanulmányi kirándulások számának bővülésével és a határon túlról érkező hallgatók arányának emelkedésével.⁴³ A felsőoktatási intézményeket meglátogató vendégek kiléte sokban függ az egyetemi tanács, illetve a professzorok külkapcsolataitól, amelyek jelentősen befolyásolják, hogy kik és honnan érkeznek vendégelőadásokat tartani, milyen díszdoktorrá avatások történnek, illetve milyen nemzetközi adományokra számíthat az egyetem.⁴⁴ Mindez a hallgatói mobilizáció szempontjából vizsgálható, mely kapcsán fontos kutatási kérdés, hogy a külföldi egyetemisták melyik országból érkeznek, milyen képzéseket látogatnak, és hogy mi alapján döntenek az adott intézmény mellett.⁴⁵ Érdeemes azt is megvizsgálni, hogy a helyi szolgáltatók számára mit jelent a határon túlról érkező ifjúság jelenléte, bevételeik és forgalmuk milyen részét képezik a külföldi hallgatók fogyasztása, illetve érezhető-e visszaesés az egyetemisták távollétékor.⁴⁶ Egy egyetemi központ látogatottságát a belföldről érkező hallgatók is árnyalhatják, hiszen a beiratkozottak között a helyiek arányának megállapításával feltárható, hogy egy felsőoktatási intézmény mekkora beiratkozási körzettel rendelkezik, és a kezdeti magrégió milyen új toborzási területekkel bővül.⁴⁷

40 Glücker – Panitz – Wuttke 2018. 479–481., 486–492.

41 LengVári 2004. 86.

42 Heffernan – Saurana – Meusburger 2018. 14.

43 McCullough 2020. 11–19.

44 Joó 2021. 26–27.

45 Nemeskéri 2013. 46–48.; Császár 2013a, 25–32.

46 Gyüre – Trócsányi 2013. 11–16.

47 Schwinges 2018. 33.

A két világháború között az ETE az öt befogadó város további fejlődésének garanciájává, gazdasági húzóágazatává vált. Az egyetem egyfelől a település legnagyobb munkáltatójaként működött, melynek következtében jelentős számú városlakónak nyújtott kereseti lehetőséget, másfelől kézzelfogható gazdasági hasznot hozott.⁴⁸ A felsőoktatási intézménynek átadott épületek felújítása, a későbbi fejlesztések,⁴⁹ az intézmények berendezése és felszerelése, a különböző megrendelések (szobrok, emlékművek, reprezentációs tárgyak, ruházat, nyomda stb.) hozzájárultak a pécsi iparosok, kereskedők, vállalkozók és építészek foglalkoztatásához, a munkanélküliség csökkentéséhez, hiszen az építkezések során kifejezetten a helyi alapanyagokat és szolgáltatásokat részesítették előnyben. A pécsi nyomdák és könyvkereskedések bevételének legnagyobb részét is az egyetemi ifjúság megrendeléseit tették ki, akik emellett folyamatosan látogatták a város különböző kávézóit, vendéglőit, sörözőit és egyéb szórakozóhelyeit.⁵⁰ Az Erzsébet Tudományegyetem turisztikai tényezőként is funkcionált, hiszen kiterjedt külkapcsolata, díszközgyűlései és tudományos programjai révén hozzájárult az egyetemi központ vendégforgalmának emeléséhez.⁵¹

A pozitív gazdasági hatások mellett a felsőoktatási intézmények kulturális programjainak elemzése szintén a „town and gown” kutatások középpontjában áll. Egy felsőoktatási intézmény

48 Kunszt 2003. 11–12.

49 A két világháború között az Erzsébet Tudományegyetem infrastrukturális fejlesztéséért a magyar állam keveset tett a szegedi és a debreceni egyetemek nagymértékű támogatásához képest. A Horthy-korszakban Pécsen két nagyobb vállalkozás valósult meg, egyfelől az 1929/30-as tanévben a városi tanári bérház megépülésével, melyet orvosoltak a Nagy Lajos Kollégium elhelyezésének és a professzorok lakhatásának régóta megoldatlan ügyét. Ennek köszönhetően az addig internátusként működő elemi iskolai épületet vissza tudták adni eredeti rendeltetésének, míg a Békepalota átalakításával a fiúkollégium igényeit is kielégítették. A másik nagyobb építkezést 1931 márciusában határozta el a városvezetés és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, amikor kimondták a jogi és a bölcsészkar új épületének szükségességét. A gazdasági világválság és a takarékosági rendelkezések miatt azonban végül csak a jogi képzés kapott új helyiségeket. Pilkhoffer 2014. 45.; Pilkhoffer 2023. 101.

50 Lengvári 2004. 86.

51 Polyák 2024.

jelenléte jótékonyan befolyásolhatja székhelyének szellemi életét, illetve felpezsdítheti annak kulturális közegét.⁵² A tudástranszfer elsősorban a professzorok kutatómunkájához és ismeretterjesztő tevékenységéhez kötődik, akik előadásaik tartásával jelentősen hozzájárulhatnak nemcsak az egyetemi székhely, de az egész régió kulturális színvonalának emelkedéséhez.⁵³ Az ETE Pécsre érkezésével is megfigyelhető volt a város szellemi életének fellendülése azáltal, hogy az intézmény és az oktatók képesek voltak bekapcsolódni egy már bizonyos kulturális hagyományokkal bíró közösség életébe.⁵⁴ Az egyetem számos színvonalas folyóirat és tudományos kiadvány (*Minerva*, *Symposion*, *Sorsunk*, *Pannonia*, *Tudományos Gyűjtemény*)⁵⁵, illetve egyetemi tankönyv szerkesztését és kiadását vállalta magára,⁵⁶ míg az oktatók szerepet játszottak különféle szakmai társaságok, intézetek és egyesületek (Janus Pannonius Társaság, Kisebbségi Intézet, M. Kir. Erzsébet Egyetem Tudományos Egyesülete) megalakításában.⁵⁷ A pécsi lakosságot leggyorsabban azonban az egyetemi sportélet vonta be. A Pécsi Egyetemi

52 Kunszt 2003. 11–12.

53 Lukác – Hartmannová 2019. 171–172.

54 Kunszt 2003. 11–12.

55 A korszakban Thienemann Tivadar egyetemi professzor nevéhez több folyóirat alapítása is kötődik, egyfelől a szellemtörténeti irányzat egyik kiemelkedő sajtója: a *Minerva*, másfelől a *Tudományos Gyűjtemény*. A *Pannonia* 1935 és 1943 között jelent meg, melynek idegen nyelvű közleményei a nemzetközi piacon is jelentős hírnetvet szereztek a kiadványnak. 1942-ben megindult a *Sorsunk* című periodika is Várkonyi Nándor könyvtárigazgató és társai szerkesztésében abból a célból, hogy a *Minerva* megszűnése után betöltsék a keletkezett űrt. Péccett 1924-től a *Symposion* című folyóirat létrehozása is megvalósult, a lap azonban csak két évfolyamot élt meg. Ujváry 2003. 32.

56 Uo.

57 Az Erzsébet Egyetem Tudományos Egyesülete 1927-ben kezdte meg működését, mely négy önállóan tevékenykedő szakosztálya segítségével járult hozzá a felsőoktatási intézmény eredményeinek terjesztéséhez. A Janus Pannonius Társaság 1931-ben szerveződött, mely a pécsi egyetemi oktatók és a városi értelmiségiek érintkezésének egyik fórumává vált a két világháború között. 1935-ben alakult meg a Kisebbségi Intézet Faluhelyi Ferenc egyetemi professzor és az ifjúsági egyesületek összehangolt munkájának eredményeképpen. A tanszék célja a hallgatók oktatása mellett a diákok bevonása volt a kisebbségi kérdések tudományos kutatásába. Bédi 2004. 19–20.; Lengvári 2004. 87.

Atlétikai Club (PEAC) már 1923-ban megalakult, viszont megfelelő működéséhez szükséges infrastruktúra kiépítését csak 1926-ban határozták el, méghozzá a Pécsi Atlétikai Club (PAC) Tüzér utcai sporttelepének bővítésével, melyet a városi iskolák és a cserkészek is használhattak. Hasonló volt a helyzet az önálló egyetemi tornacsarnokkal, mely az 1930-as évek végén épült fel a budai külváros temetőjének helyén.⁵⁸

Nem elhanyagolható annak a vizsgálata sem, hogy egy egyetemi központ milyen kulturális légkört tud biztosítani az oktatók és a hallgatók számára, illetve hogy képes-e kialakítani az intézményhez való ragaszkodás érzését.⁵⁹ E kutatási kérdések feltárása a tudományos kreativitás elemzése szempontjából is lényeges, melynek vizsgálata során hosszú ideig a professzorok személyes tulajdonságai kerültek a fókuszba, így kevés szerző vette figyelembe a városok által biztosított társadalmi, kulturális és tudományos környezetet. A kreativitás azonban sosem kizárólag az egyéni attitűd eredménye.⁶⁰ A tehetség mellé ösztönző közegre is szükség van, hiszen a diákok és a tanárok nem társadalmi, gazdasági és kulturális vákuumban dolgoznak. Az egyes felsőoktatási intézmények, karok és tanszékek viszont különböznek a rendelkezésre álló erőforrásokban, a költséges infrastruktúra hozzáférhetőségében és a professzorok előtt megnyíló karrierlehetőségekben. A különböző tudományterületeknek szintén más környezetre van szükségük, ezáltal egyesek jobban függenek a drágább felszerelésektől

58 Lengvári 2004. 86–88. A PAC 1886-ban alakult meg, melynek folyamatos működését sem az első világháború, sem Pécs szerb megszállása nem törte meg. A szervezet több sportággal is foglalkozott, például a tornázással, a vívással, a bokszolással és a birkózással stb., de 1898-tól a tagok a labdarúgás iránt is érdeklődést mutattak. Az 1923-as alapítású PEAC célkitűzése egy erkölcsös és becsületes ifjúság kinevelése volt a sport szellemén keresztül. A klub kezdetben atlétika-, labdarúgó-, vívó- és teniszszakosztállyal bírt, viszont a húszas évek végére az asztaltenisz-, a gyelabda- és a tornaszakosztály is sikeresen megszerveződött. Szabó 1940. 212.; Vámos 2022. 233–234.

59 Lazzeroni – Piccalua 2015. 15–18.

60 Heffernan – Saurana – Meusburger 2018. 6–7.

és a támogatásoktól.⁶¹ Az 1920-as évek második felében a budapesti viszonyokhoz képest Pécs a bölcsészprofesszorok szemében alkalmatlannak tűnt tudományos munka végzésére, hiszen a település például sokáig nem rendelkezett modern, a különböző tudományterületek szerint megfelelően differenciált könyvtárral. Körükben a szükséges kulturális létesítmények hiánya pedig jelentősen csökkentette a város vonzerejét. A bölcsészprofesszorok pécsivé válását az is fenyegette, hogy a korszakban többször felmerült a kar bezárásának gondolata, ezért többen a későbbi alkalmazás reményében magántanári képesítést igyekeztek szerezni a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen.⁶²

Azonban nem szabad elfelejteni azt, hogy az oktatók beilleszkedésének sikeressége a város társadalmi életébe nemcsak szakmai-tudományos indíttatásuktól, hanem egyéni karakterüktől is függ. Ez okozhatta, hogy míg Thienemann Tivadar irodalomtörténész pécsi tartózkodását a szabadság éveinek tekintette, addig Halasy-Nagy József, a Filozófiai Intézet igazgatója az elszigeteltség érzéséről panaszkodott.⁶³ A professzorok tehát személyes ambícióik és motivációik alapján különböző mértékben alakíthattak ki társas kapcsolatokat, és kereshették az érintkezést a helyiekkel. Míg egyesek – például Molnár Kálmán jogászprofesszor – visszavonultak a közéletől, hogy tudományos munkájuknak élhessenek, mások aktívan részt vettek a település társasági-kulturális-politikai életében.⁶⁴ A két világháború között a pécsi oktatók közül sokan több egyesületnek is tagjaik voltak. Faluhelyi Ferenc például az 1930-as évek elején több mint harminc helyi szervezet tevékenységében vett részt.⁶⁵

61 Meusburger 2018. 253–258.

62 Lengvári 2004. 88–89.

63 Uo.

64 Polyák 2020. 52–56.

65 Lengvári 2004. 87.

Az egészségügyi ellátás és a szociális tevékenység összefonódása szintén olyan tényező, mely megszilárdíthatja a város és az egyetem között kibontakozó együttműködést. A kórházak megnövekedett szerepe miatt a felsőoktatásban részt vevő hallgatók és professzorok közelebb kerülhetnek a városi lakossághoz azáltal, hogy közvetlen, személyes szerepet játszanak a közösség egészségügyi gondozásában.⁶⁶ Pécssett a két világháború között az egyetem klinikáin az orvoscépzés mellett a helyi lakosság kiemelt egészségügyi ellátása is megvalósult. Pécs továbbá kísérleti terepe volt a Horthy-korszakban jelentkező korszerű szociális indíttatású kezdeményezésnek, melyet Esztergár Lajos, Pécs város polgármestere 1929-ben dolgozott ki *Pécsi Norma* néven. E nemzetközileg is elismert szociálpolitikai program keretében valósult meg a Szociális Tanfolyam megnyitása 1933-ban az ETE kötelékében. A képzés olyan közigazgatási tisztségviselők nevelését tűzte ki célul, akik igazgatási feladatok mellett szociális munkát is elláttak.⁶⁷

A „TOWN AND GOWN” KUTATÁSOK KORLÁTAI

Noha az egyetemtörténet bizonyos aspektusainak elemzése – például a hallgatói részvételi mintázatok feltárása, illetve az intézményi működés kutatása – terén már több mélyfúrás is zajlott, egy felsőoktatási intézmény és a neki otthon adó város egymásra gyakorolt hatásának és kölcsönös interakciójának vizsgálata mind ez idáig a történelmi munka egyik elhanyagolt területe volt. Ezt a hiányt az elmúlt években a „town and gown” témakörben születő vizsgálatok igyekeznek pótolni.⁶⁸ A különféle tanulmányok és írások azonban elsősorban a két fél között jelentkező konfliktuós viszonyt tárják fel, a közösségformálás vagy az együttműködés megjelenésére kevés figyelmet fordítanak. E két utóbbi kérdéskör kutatásához nemcsak történelmi, hanem oktatásszociológiai

66 Brockliss 2000. 160–164.

67 Lengvári 2004. 86–87.

68 Brockliss 2000. 148.

munkák bevonására is szükség van, melyek a jelenkori egyetem és a városi miliő elemzésével nemcsak számos felhasználható kutatási szempontrendszer kínálnak, de módszertani és elméleti megközelítések használatával vizsgálhatóvá válnak a Horthy-korszakban működő magyarországi felsőoktatási intézmények és az egyetemi központok között kibontakozó interakciós formák is.

Az oktatásszociológiai tanulmányok nyújtotta vizsgálati szempontok felhasználása során azonban figyelembe kell venni a történeti kontextust is, ugyanis a tipológiák nem minden eleme alkalmazható a két világháború közötti időszakra, beleértve többek között a kommunikációs és a technikai fejlődés kihívásainak, illetve a globalizáció hatásainak elemzését. A jelenkori egyetemekkel foglalkozó munkák ezek mellett gyakran térnek ki az információcserét támogató és a magasabb beiratkozást ösztönző stratégiák jellemzésére, továbbá az intézmények nemzetköziesedésének kérdésére is, kiemelve a formális intézményközi megállapodások és a diákcsereprogramok jelentőségét. A tanulmányokban rendszeresen visszatérő szempont az is, hogy az egyetemek tudományos eredményeinek gazdasági hasznosulása miként érhető el, ezek generálására milyen innovatív beruházásokra van szükség, illetve, hogy a felsőoktatási intézmények mennyire képesek a közös kulturális létesítmények révén a helyi vállalatok inkubátoraiként tevékenykedni. Egyre nagyobb hangsúly helyeződik az egyetemek megfelelő technikai és infrastrukturális felszereltségének vizsgálatára, megállapítva, hogy a felsőoktatási intézmények rendelkeznek-e a szükséges számítástechnikai központokkal, a hallgatószámhoz és a foglalkoztatás mértékéhez képest elvárható parkolószámmal, illetve bizonyos környezetbaráti szolgáltatásokkal, például az egyetemi létesítményekhez vezető bicikliutakkal. Noha a fentiekben leírt módszertani megközelítések nem vetíthetők rá minden további nélkül az általam elemzett korszakra, ennek ellenére e munkák több szempontból is inspirációt nyújthatnak, melyek főként a kutatási kérdések megfogalmazásában, a fókuszok és hangsúlyok kijelölésében segíthetnek.

ÖSSZEGZÉS

A doktori képzés során az ETE és a neki otthont adó város kapcsolatának bemutatásához és elemzéséhez a „town and gown” témakörrel foglalkozó nemzetközi szakirodalomban fellelhető módszertani és elemzési szempontokat használok fel. A téma relevanciáját egyfelől az adja, hogy bár a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözésének városi fogadtatását, és ezzel összefüggésben főként az intézmény elhelyezéséhez szükséges épületek megszerzésének körülményeit már több tanulmány is feldolgozta, az egyetem és a város közötti interakció szisztematikus feltárása a Horthy-korszak egészét tekintve mind ez idáig nem történt meg. A kutatásom elvégzése abból a szempontból is indokolt, mert az ETE történetéről utoljára 1940-ben született monografikus feldolgozás, mely elsősorban intézménytörténeti jellegű volt, ezért az egyetem működésének városi kontextusát nem tárgyalta. Ez a szemléletmód jellemző az azóta megjelent tanulmányok jó részére is. Vizsgálatommal ezáltal árnyalni kívánom a történeti kutatás az egyetemről eddig kialakított képét, érzékeltetve az intézmény bekapcsolódását a település életébe, a helyi lakosság, az oktatók és a hallgatók közötti kölcsönhatásokat, az esetleges konfliktusokat és a felsőoktatási intézmény szellemi, gazdasági, kulturális, valamint a városképre, városimázsra gyakorolt hatását.

A Horthy-korszakban Pécs és az Erzsébet Tudományegyetem között jelentkező szoros kapcsolatot jól demonstrálja az a tény, hogy a felsőoktatási intézmény és székhelye számos területen együttműködött, például a két világháború között jelentkező gazdasági, társadalmi és szociális válságok kezelésében, illetve az egyetemfejlesztési és városrendezési célok összehangolásában. Az egyetem és az őt befogadó város egymásrautaltságát az ETE Pécsre költözésének körülményei is jelentősen befolyásolták, hiszen egy szórt struktúrával rendelkező egyetemi kampusz alakult ki, mely hatással volt a professzorok és a hallgatók térhasználatára.

Mivel az Erzsébet Tudományegyetem létesítményeit nem lehetett egy tömbben elhelyezni, tisztán oktatási és egészségügyi körzetek kialakulására sem volt lehetőség. Ez a körülmény viszont arra ösztönözte a feleket, hogy felosszák egymás között a lokális közösségnek nyújtott kulturális, egészségügyi, lakhatási és szórakozási szolgáltatásokat. Mindez megmutatkozott abban, hogy a település korábbi egészségügyi infrastruktúrájának beolvasztásával nemcsak az egyetemi klinikák felállítása, de egyben a lakosság egészségügyi ellátása is megvalósult. A helyi közösség számára szintén rendelkezésre állt az egyetemi könyvtár állománya, illetve a PEAC sporttelepei is, míg az egyetemi kollégiumokból és menzáról kiszoruló diákok számára a település biztosított bérelhető szobákat, lakásokat és vendéglőket. A pécsi mozik, kávéházak, tánctermekek és a színház pedig bővítette a tanárok és a fiatalok szórakozási lehetőségeit.

A legnagyobb feszültség abban mutatkozott, hogy a lakosság kezdetben nem fogadta akkora lelkesedéssel az ETE Pécsre kerülését, mint ahogy azt a városvezetők hirdették. A baranyai megyeszékhelyen az egyetem létesítése során hozott nagy áldozatok miatt ugyanis a város közoktatási infrastruktúrája nehéz helyzetbe került számos jelentős épületének átadása miatt. Idővel azonban a helyi közösség is magáénak érezte a felsőoktatási intézményt, mely a korszakban munkahelyeket teremtett, beruházásokat vonzott, növelte a fogyasztást, javította az egészségügyi ellátást, gyarapította a művelődési és szórakozási lehetőséget, valamint fennlédítette a város történetének kutatását.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Adriansen – Adriansen 2018 = Adriansen, Hanne Kirstine – Adrian- sen, Inge: *A Political Geography of University Foundation: The Case of the Danish Monarchy*. In.: *Geographies of the University*. Szerk.: Meusburger, Peter – Heffernan, Michael – Suarsana, Laura. Springer International Publishing AG, Cham, 2018. 193–217.

Benke 1999 = Benke József: *Egyetemünk története*. Alexandra, Pécs, 1999.

Bédi 2004 = Bédi Imre: „A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetéről”. Jura 10. (2004) 1. sz. 19–32.

Bott 2018 = Bott, Helmut: *City and University – An Architect’s Notes on an Intriguing Spatial Relationship*. In.: *Geographies of the University*. Szerk.: Meusbürger, Peter – Heffernan, Michael – Suarsana, Laura. Springer International Publishing AG, Cham, 2018. 375–437.

Brockliss 2000 = Brockliss, Laurence: *Gown and Town. The University and the City in Europe, 1200–2000*. Minerva 38. (2000) 2. sz. 147–170.

Császár 2013a = Császár Zsuzsa: *Nemzetköziesedés a felsőoktatásban, a PTE nemzetközi vonzástérképe*. In.: *A felsőoktatás területi dimenziói, avagy oktatás földrajzi vizsgálatok a hazai és nemzetközi térben*. Szerk.: Dr. M. Császár Zsuzsa – Dr. Kuráth Gabriella – Mayer Lilla és mtsai. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 25–33.

Császár 2013b = Császár Zsuzsa: *A felsőoktatás területi dimenziói, avagy oktatás földrajzi vizsgálatok a hazai és nemzetközi térben*. In.: *A felsőoktatás területi dimenziói, avagy oktatás földrajzi vizsgálatok a hazai és nemzetközi térben*. Szerk.: Dr. M. Császár Zsuzsa – Dr. Kuráth Gabriella – Mayer Lilla és mtsai. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 3.

Csizmadia 1980 = Csizmadia Andor: *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 1980.

Dhondt – Boran 2018 = Dhondt, Pierre – Boran, Elizabethanne: *Student Revolt, City, and Society in Europe*. Routledge, New York, 2018. 11–13.

Dhondt 2015 = Dhondt, Pieter: *Introduction. University History Writing: More than a History of Jubilees?* In.: *University Jubilees and University History Writing. A Challenging Relationship*. Szerk.: Dhondt, Pieter. Brill, Leiden–Boston, 2015. 1–17.

Erdősi 1968 = Erdősi Ferenc: *A Pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában*. Közlemények 6. Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs, 1968.

Fox 2014 = Fox, Michael: *Town and gown: From conflict to cooperation*. Municipal World Publishing, Union, ON, Canada. 2014.

Gavazzi – Fox – Martin 2014 = Gavazzi, Stephen – Fox, Michael – Martin, Jeff: *Understanding Campus and Community Relationships through Marriage and Family Metaphors: A Town-Gown Typology*. Innovative Higher Education 5. (2014) 39. sz. 361–374.

Glücker – Panitz – Wuttke 2018 = Glücker, Johannes – Panitz, Robert – Wuttke, Christian: *The Economic Impact of the Universities in the State of Baden-Württemberg*. In.: *Geographies of the University*. Szerk.: Meusbürger, Peter – Heffernan, Michael – Suarsana, Laura. Springer International Publishing AG, Cham, 2018. 479–509.

Goddard 2018 = Goddard, John: *The Civic University and the City*. In.: *Geographies of the University*. Szerk.: Meusburger, Peter – Heffernan, Michael – Suarsana, Laura. Springer International Publishing AG, Cham, 2018. 355–373.

Gyüre – Trócsányi 2013 = Gyüre Judit – Trócsányi András: *Az egyetemvárosiasodás hazai dimenziói, különös tekintettel Pécsre*. In.: *A felsőoktatás területi dimenziói, avagy oktatás földrajzi vizsgálatok a hazai és nemzetközi térben*. Szerk.: Dr. M. Császár Zsuzsa – Dr. Kuráth Gabriella – Mayer Lilla és mtsai. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 11–17.

Heffernan – Heike 2018 = Heffernan, Michael – Heike, Jöns: „*A Small Town of Character*”: *Locating a New Scottish University, 1963–65*. In.: *Geographies of the University*. Szerk.: Meusburger, Peter – Heffernan, Michael – Suarsana, Laura. Springer International Publishing AG, Cham, 2018. 219–250.

Heffernan – Saurana – Meusburger 2018 = Heffernan, Michail – Saurana, Lauren – Meusburger, Peter: *Geographies of the University: Introduction*. In.: *Geographies of the University*. Szerk.: Meusburger, Peter – Heffernan, Michael – Suarsana, Laura. Springer International Publishing AG, Cham, 2018. 1–20.

Heijer 2011 = Heijer, Alexandra C. den: *Managing the university campus: Information to support real estate decisions*. Eburon Academic Publishers, Delft, 2011.

Heijer – Magdaniel 2018 = Heijer, Alexandra C. den – Magdaniel, Falvia T. J. Curvelo: *Campus-City Relations: Past, Present and Future*. In.: *Geographies of the University*. Szerk.: Meusburger, Peter – Heffernan, Michael – Suarsana, Laura. Springer International Publishing AG, Cham, 2018. 439–459.

Hoon Chng 2018 = Hoon Chng, Huang: *The idea of the university: National asset or ivory tower?* In.: *Places of Engagement. Reflections on Higher Education in 2040 – A Global Approach*. Szerk.: Heijnen, Armand – van der Vaart, Rob. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2018. 136–141.

Joó 2021 = Joó András: *Az első világháború hatásai az európai egyetemekre – körkép és példák*. In.: *Trianon és a magyar felsőoktatás. 4. kötet*. Szerk.: Ujváry Gábor. Veritas és Magyar Napló, Budapest, 2021. 25–43.

Kemp 2013 = Kemp, Roger L.: *Town and gown relations: A handbook of best practices*. McFarland & Company, Jefferson, 2003.

Kiss 1998 = Kiss Endre: *Egyetem, társadalom, innováció*. In.: *Város és egyetem*. Szerk.: Garaczi Imre – Szilágyi István. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 1998. 173–193.

Kunszt 2003 = Kunszt Márta: *A város és az egyetem kapcsolata*. In.: *A város és egyeteme: Előadások az Erzsébet Tudományegyetem első pécsi tanévnyitójának 80. évfordulója alkalmából*. Szerk.: Nagy Ferencné – Vonyó József. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2003. 11–12.

Lazzeroni – Piccalua 2015 = Lazzeroni, Michela – Piccalua, Andrea: *Beyond town and gown: the role of the university in small and medium-sized cities*. *Industry and Higher Education* 29. (2015) 1. sz. 11–23.

Lengvári 2004 = Lengvári István: *A város és az „árva leány” – Pécs és az Erzsébet Tudományegyetem*. Limes: Tudományos Szemle 17. (2004) 4. sz. 83–92.

Lukáč – Hartmannová 2019 = Lukáč, Eduard – Hartmannová, Lucia: *The Activity of the Extension of Comenius University in Bratislava during Interwar Period of Czechoslovak Republic (1918–1938)*. Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research 9. (2019) 2. sz. 170–176.

Magdaniel 2016 = Magdaniel, Falvia T. J. Curvelo: *Technology campuses and cities: A study on the relation between innovation and the built environment at the urban area level. Doctoral dissertation*. Delft University of Technology, Faculty of Architecture and the Built Environment, Department of Management in the Built Environment, Delft, 2016.

McCullough 2020 = McCullough III, David: *Town, Gown and the Great Depression: Yale and New Haven during the Construction of Yale's Original Residential Colleges*. Yale Historical Review 6. (2020) 1. sz. 9–21.

Meusburger 2018 = Meusburger, Peter: *Knowledge Environments at Universities: Some Theoretical and Methodological Considerations*. In.: *Geographies of the University*. Szerk.: Meusburger, Peter – Heffernan, Michael – Suarsana, Laura. Springer International Publishing AG, Cham, 2018. 253–290.

Méreg 2023 = Méreg Martin: *Klebelsberg Kuno 1922-es pécsi látogatása*. PTE ETKK Történeti Gyűjteményi Osztály: <https://tgyoblog.lib.pte.hu/klebelsberg-1922-pecs/> (Letöltés ideje: 2024. 02. 26.)

Nemeskéri 2013 = Nemeskéri Zsolt: *A felsőoktatás humán tőke szerepének regionális hatásai*. In.: *A felsőoktatás területi dimenziói, avagy oktatás földrajzi vizsgálatok a hazai és nemzetközi térben*. Szerk.: Dr. M. Császár Zsuzsa – Dr. Kuráth Gabriella – Mayer Lilla és mtsai. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 46–51.

Oszvald – Jankó 2021 = Oszvald Ferenc Nándor – Jankó Ferenc: *Pécs településfejlődése a két világháború között*. In.: *Magyar várostörténeti atlasz 8*. Szerk.: Fedeles Tamás. ELKH BTK Történettudományi Intézet, Pécsi Tudományegyetem, Budapest – Pécs, 2021. 53–58.

Pilkhoffer 2014 = Pilkhoffer Mónika: *Az Erzsébet Tudományegyetem pécsi épületei*. Per Aspera ad Astra 1. (2014) 2. sz. 37–60.

Pilkhoffer 2021 = Pilkhoffer Mónika: *A pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem letelepedése Pécsen, és működésének infrastrukturális nehézségei a két világháború között*. In.: *Trianon után: határon innen és túl*. Szerk.: András Ferenc – Kalmár Zoltán. Gondolat Kiadó, Budapest, 2021. 167–184.

Pilkhoffer 2023 = Pilkhoffer Mónika: *A városszerkezet és városkép átalakulása Pécsen a két világháború között*. In.: *Századok 157*. (2023) 1. sz. 81–113.

Pohánka – Lengvári 2011 = Pohánka Éva – Lengvári István: *A Pozsonyi, majd Pécs M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem*. In.: *A pécsi felsőoktatás évszázadai*. Szerk.: Fedeles Tamás – Lengvári István – Pohánka Éva – Polyák Petra. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2011. 49–86.

Polyák 2017 = Polyák Petra: *Egyetemi jubileumokon innen és túl*. Per Aspera ad Astra 4. (2017) 1–2. sz. 277–281.

Polyák 2020 = Polyák Petra: *Társasági élet az egyetemen*. Per Aspera ad Astra, 7. (2020) 1. sz. 152–158.

Polyák 2024 = Polyák Petra: *University in Pécs or University of Pécs? Local Identities of the University of Pécs (1914–1967)*. History of Universities: ‘Town and gown’ – A tradition of conflicts and cooperation (special issue), Várható megjelenés: 2024.

Ravasz 1983 = Ravasz János: *Pécsi Tudományegyetem: 1923–1950. I–VIII. kötet. (Kézirat)*. Pécs, 1983.

Rozs 2003 = Rozs András: *Pécs, a befogadó város*. In.: *A város és egyeteme. Előadások az Erzsébet Tudományegyetem első pécsi tanévnyitójának 80. évfordulója alkalmából*. Szerk.: Nagy Ferencné – Vonyó József. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2003. 35–48.

Schwinges 2018 = Schwinges, Rainer Christoph: *The Repertorium Academicum Germanicum (RAG) and the Geography of German Universities and Academics (1350–1550)*. In.: *Geographies of the University*. Szerk.: Meusbürger, Peter – Heffernan, Michael – Suarsana, Laura. Springer International Publishing AG, Cham, 2018. 23–42.

Ridder-Symoens 2018: Ridder-Symoens, Hilde de: *Students and Urbanity*. In.: *Student Revolt, City and Society in Europe. From the Middle Ages to the Present*. Szerk.: Dhondt, Pieter – Boran, Elizabethanne. Routledge, New York, 2018. 319–322.

Szabó 1940 = Dr. Vitéz Szabó Pál: *A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága*. Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem, Pécs, 1940.

Ujváry 2003 = Ujváry Gábor: *Konzervatív reform a neobarokk Magyarországon. A két világháború közötti tudománypolitika és a pécsi egyetem*. In.: *A város és egyeteme: Előadások az Erzsébet Tudományegyetem első pécsi tanévnyitójának 80. évfordulója alkalmából*. Szerk.: Nagy Ferencné – Vonyó József. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2003. 25–34.

Vámos 2022 = Vámos Eszter: *Szabadidő és szórakozás a két világháború közötti Pécsen (1921–1941). A pécsi középosztály és az alsóbb társadalmi rétegek szabadidő eltöltésével kapcsolatos szokásai és lehetőségei. Doktori (PhD) értekezés*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs, 2022.

Zongor 1998 = Zongor Gábor: *Szubjektív vélekedés az egyetemért folytatott versenyfutásról*. In.: *Város és egyetem*. Szerk.: Garaczi Imre – Szilágyi István. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 1998. 3–6.

ABSZTRAKT

Raposa Vivien Kitti

A „TOWN AND GOWN” KUTATÁSOK MÓDSZERTANI KERETE ÉS KORLÁTAI A PÉCSI ERZSÉBET TUDOMÁNYEGYETEM PÉLDÁJÁN

Az utóbbi évek nemzetközi egyetemtörténeti kutatásaiban a felsőoktatási intézmény és a neki helyet adó (vagy az őt befogadó) székhely között kialakuló interakciók feltárása egyre kiemelkedőbb érdeklődésre tart számot, melyet a „town and gown” témakörben születő vizsgálatok bővülő szakirodalma is jelez. Az irányzat képviselői hangsúlyozzák, hogy az egyetemekre nem lehet egyfajta „elefántcsonttoronyként” tekinteni, melyek szigetszerűen elkülönülve működtek a településen belül. A felsőoktatási intézmények ugyanis a városi milió szerves részét képezték, melyek képesek voltak fellenédíteni a helyi/regionális gazdaságot, jelenlétükkel presztízst nyújtottak a települések számára, növelhették a város idegenforgalmát, megteremthették/erősíthették a közösség tudományos és kulturális életét, illetve közbenjárhattak a jelentkező válságok kezelésében, például a munkanélküliség csökkentésében is.

Az egyetem és a település együttműködésének feltárásához a nemzetközi szakirodalom számos hasznos tipológiát és keretrendszert kínál. Jelen tanulmányomban az utóbbi évek nemzetközi egyetemtörténeti kutatásaiban rögzített módszertani és elméleti megközelítéseket ismertetem, melyek segítségével elemezhetővé válnak a két világháború közötti magyarországi felsőoktatási intézmények és az egyetemi központok között kibontakozó interakciós formák. Ezen munkák több szempontból is inspirációt nyújthatnak, segíthetnek főként a kutatási kérdések megfogalmazásában, a fókuszok és hangsúlyok kijelölésében. A „town and gown” kutatások nyújtotta elemzési szempontok felhasználása során azonban figyelembe kell venni a történeti kontextust is, ugyanis a tipológiák nem minden eleme alkalmazható a két világháború közötti időszakra.

Kulcsszavak: egyetemtörténet-írás, „town and gown” kutatások, felsőoktatás, Erzsébet Tudományegyetem

VÖRÖS ZSOLT
BARANYÁBÓL VALJEVÓBA INTERNÁLT SZEMÉLYEK
A SZERB MEGSZÁLLÁS IDŐSZAKÁBAN (1918–1921)

KUTATÓI TAPASZTALATOK, FORRÁSOK, MÓDSZEREK

1. BEVEZETŐ

Vörös Zsolt vagyok, „történelem alapszakos bölcsész”, jelenleg a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának történész mesterszakos hallgatója. Amikor megkerestek a PTE Grastyán Endre Szakkollégiumától, hogy volna-e kedvem bemutatni kutatásomat egy módszertan központú konferencián, szinte azonnal igent mondtam. Kutatásaim során¹ több módszertani szempontot és forrástípust együttesen használok, melyek alapján lehetőség van a Pécs- és Baranyát 1918 és 1921 között megszálló szerbek valjevói internálási gyakorlatának rekonstruálására. A komplex elméleti háttér alkalmazása miatt gondoltam lehetségesnek bemutatni a témát a „*Tanuljunk egymástól!*” hívószó köré szerveződő konferencián.

A kutatás jelenleg is zajlik, és a folyamatos forrásfeltárásnak köszönhetően gyarapodnak az internálás hatálya alá vont személyekről rendelkezésre álló információk, valamint a beazonosítható személyek köre is bővül. A szerb megszállás főbb fordulópontjai napjainkra már feldolgozottak tekinthetők, de az elmúlt években a téma különböző aspektusaival foglalkozó tudományos munkák száma bővülő tendenciát mutat.²

1 A kutatás első eredményeinek megjelenési helye: VÖRÖS 2023.

2 A téma kutatásának új lendületet adtak az elmúlt évek évfordulói: az első világháború, a megszállás centenáriumi. A szerb megszállás fő fordulópontjai, eseménytörténete napjainkra ismertek, de több olyan szempontja is van, ami további kutatást igényel. Ilyenek például a gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti, erőszakelméleti szempontok. Az utóbbi években megjelent ilyen tematikus kutatások közül néhány a teljesség igénye nélkül: BODOR 2020., CSIBI 2023., KAPOSÍ 2011., HORNYÁK 2020. A téma historiográfiája gyakorlatilag egy átfogó jellegű munkát tart számon: SZÜTS 1991.

Kutatásomban a valjevói internálást próbálom feltárni, elsősorban azt, hogy kiket és miért internáltak ide a megszállók. A jelenséget, mint egy erőszakalkalmazási eszközt vizsgálva szeretném beilleszteni az első világháború utáni időszak általános folyamataiba, amikor az erőszak a mindennapok részévé vált.³ Jelen tanulmányban az alkalmazott módszereket, forrásokat, valamint az ezekből levont következtetéseket és tanulságokat szeretném összegezni. A kötet tematikájával összhangban nem a tudományos eredmények közzlése a cél, hanem a munkafolyamat középpontba állításával a kutatói tapasztalataim bemutatása.

2. A TÉMAVÁLASZTÁS

Ez talán a „*téma talált rám és nem én a témára*” tétel klasszikus esete. Alapszakos tanulmányaim alatt kezdtem el Pécs szerb megszállásával foglalkozni. A kutatásom központi forrása Visy László (1854–1935) pécsi főispán naplója⁴ volt, melynek segítségével megpróbáltam bemutatni az eseményeket az ő szemszögéből. Visy a naplójában hosszasan beszámolt valjevói internálásának történetéről, melyben a három,⁵ vele együtt Pécsről internált társa mellett más neveket is említett. Ennek tudatában kezdtem el azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy vajon mennyire volt általános jelenség a szerbekkel szembenálló politikai-közigazgatási szereplők Valjevóba internálása a megszállás időszakában. A téma feltárásához szükséges főbb forrásokat több közgyűjteményben gyűjtöttem össze. Ezek mind egodokumentumok, melyek Valjevóba internált személyektől maradtak fenn. A lehető legteljesebb rekonstrukció érdekében a vizsgált dokumentumokat korabeli sajtótermékekkel⁶ és további

3 A korszak említett folyamataihoz és az erőszakelméleti alapok megismeréséhez lásd például: GERWARTH 2018., NEWMAN 2018., TOMKA 2018.

4 HU-MNL-BaVL XIV. 60. 3. d. VI. k.

5 Visy Lászlóval együtt volt Pécsről Valjevóba internálva Fischer Béla, Fischer Ferenc és Hamerli József is.

6 Többek között Az Est, Baranyavármegye Hivatalos Lapja, Dunántúl, Friss Újság, Kis Újság, Mohácsi Hírlap, Pécsi Napló nevű sajtóorgánumból használtam fel újságcikkeket.

korabeli nyomtatott forrásokkal⁷ egészítettem ki. Erre azért volt szükség, mert voltak olyan információk, amelyek a visszaemlékezések alapján nem voltak pontosíthatók vagy kiegészíthetők.⁸

3. A KUTATÁS FŐ FORRÁSAI

Ahogy az előzőkben kiderült, a kutatás fő forrásai olyan egodokumentumok, melyek internált személyektől maradtak fenn. Jelenleg három Valjevóba internált személy visszaemlékezése áll rendelkezésre: Ete János,⁹ Fischer Béla (forrásközölt formában)¹⁰ és az említett Visy László. A három visszaemlékezés eltérő terjedelemben és részletességgel írt a Valjevóban töltött időszakról. Fontos megjegyezni, hogy ők együtt nem találkoztak az internálás alatt. Fischer Béla és Visy László egyszerre, Ete János viszont más csoporttal volt Valjevóban, és nem is azonos időpontban.

Az egodokumentumok történeti forrásként történő alkalmazása esetén az adott forrás alapos vizsgálata mellett a szerző személyével is tisztában kell lenni. Ismerni kell politikai meggyőződését, világlátását ahhoz, hogy értelmezni tudjuk az általa leírtakat.¹¹ Valamint ismerni kell a konkrét egodokumentum keletkezésének indíttatását, körülményeit¹² és idejét, aminek segítségével elvégezhető módszertani tipologizálása. Ha a szöveg a leírt eseménnyel egy időben keletkezett, akkor naplónak minősül, ha utólag (akár a tárgyalt eseményekhez képest évekkel, évtizedekkel később)

7 A korabeli nyomtatott források közül két könyvet szeretnék kiemelni. Mind a kettő a szerb megszállás pécsi-baranyai eseményeire emlékszik vissza. Az egyik 1928-ban, a másik 1931-ben került kiadásra. Lásd: PÉCS–BARANYA 1928., A FELSZABADULÁS... 1931.

8 Itt természetesen nem eseménytörténet-formáló tényezőkre kell gondolni, hanem olyan, jellemzően napra pontos dátumokra, amik a visszaemlékezésekben nem maradtak fenn. Volt olyan internált személy, akinek a keresztnévét is a sajtó segítségével sikerült beazonosítani. Lásd például: Cseh Gyula.

9 KDM-HT 83–67. 022.

10 FISCHER 2006.

11 PRITZ 2018. 7.

12 Külön elemzési támpontokat és szempontokat a háborús naplókkal kapcsolatban lásd: KATONA 2017.

került lejegyzésre, akkor visszaemlékezésnek.¹³ Ebből kifolyólag Visy László naplójának az internálásról szóló része módszertanilag visszaemlékezésnek minősül, mivel utólag került lejegyzésre.¹⁴

A források ismertetéséhez továbbá elengedhetetlen a beazonosított személyek csoportosítása. A kutatás jelenlegi állása szerint három megszállt településről internáltak Valjevóba politikai-közigazgatási szereplőket: Pécsről, Mohácsról és Bajáról. Az egyes csoportokon belül találkozunk olyanokkal, akik nem a három felsorolt településen töltötték hivatalukat (például községi jegyzőként), de a csoport elszállítása a három település valamelyikéről történt. Ezek alapján a „pécsi” internált csoportba: Fischer Béla, Fischer Ferenc, Hamerli József és Visy László tartozik. A „mohácsi” internált csoportba Cseh Gyula, Kisfaludy Vidor, Margittay Lajos, Németh Károly, Prakatur Tamás, Schmidt Károly és Zdillár György sorolható. A harmadik csoport a „bajai” internáltaké, akik jelenleg a legkevésbé beazonosítottak, és velük kapcsolatban még több megválaszolatlan kérdés is van.¹⁵ A kutatás eddigi eredményeit az alábbi táblázatban foglaltam össze.

13 A visszaemlékezések esetén (főleg, ha jelentősen később keletkezett a tárgyalt eseményeknél) fokozottan számolni kell az emberi emlékezőképesség hatáiraival, ezért kiemelten fontos a leírtak ellenőrzése kontrollforrások bevonásával.

14 HU-MNL-BaVL XIV. 60. 3. d. VI. k. (1920. október 4.) – Az jelen esetben külön szerencse, hogy Visy László hamar pótolta naplójában a valjevói időszak leírását. 1920. szeptember 14-én érkezett vissza Pécsre, és október 4-én jegyezte fel az internálás történetét. Ehhez hasonló esetet lásd Barcza György diplomata példáján: PRITZ 2012.

15 A kutatás eddig két személyt tartott számon biztosan a bajaiak között: Vojnics Ferencet és Bohus Rezsőt. Minkettejükről Visy László és Fischer Béla visszaemlékezéséből van tudomásunk. Utóbbi személye körül eddig is sok kérdés volt. Mivel Bohus Vojnicsal mozgott együtt Valjevóban, először azt a következtetést vontam le, hogy bajai lenne, viszont erre semmilyen bizonyíték nem áll rendelkezésre. Jelenleg annyit tudunk biztosan, hogy római katolikus káplán volt és Vojnics Ferencsel együtt szökött meg az internálásból, valószínűleg 1920. augusztus 25. körül. A sajtóanyagok vizsgálatának köszönhetően feltételezhető, hogy további Bajáról internált személyek is voltak, de az ő beazonosításuk további kutatást igényel.

Név	Lakóhely	Foglalkozás	Internálás	Idő	Az internálás forrása
Bohus Rezső	?	Káplán	1920. május? – augusztus 25?	?	Fischer Béla és Visy László
Cseh Gyula	Mohács?	Községi jegyző	1920. október 17. – december 21.	67 nap	Ete János és Mohácsi Hírlap
Ete János	Mohács	Községi jegyző	1920. október 17. – december 21.	67 nap	Ete János és Mohácsi Hírlap
Fischer Béla	Pécs	Másodfőjegyző	1920. augusztus 20. – október 12.	53 nap	Fischer Béla és Visy László
Fischer Ferenc	Pécs	Ügyész	1920. augusztus 20. – október 12.	53 nap	Fischer Béla és Visy László
Hamerli József	Pécs	Gyártulajdonos	1920. augusztus 20. – október 12.	53 nap	Fischer Béla és Visy László
Kisfaludy Vidor	Dunaszekcső?	Községi jegyző	1920. október 17. – december 21.	67 nap	Ete János és Mohácsi Hírlap
Margittay Lajos	Mohács	Főszolgabíró	1920. október 17. – december 21.	67 nap	Ete János és Mohácsi Hírlap
Németh Károly	Mohács	Főszolgabíró	1920. október 17. – december 21.	67 nap	Ete János és Mohácsi Hírlap
Prakatur Tamás	Mohács	Kormánybiztos	1920. március 31. – kb. május vége	?	Baranyavármegye Hivatalos Lapja
Schmidt Károly	Mohács	Politikus	1920. október 17. – december 21.	67 nap	Ete János és Mohácsi Hírlap
Visy László	Pécs	Ny. főispán	1920. augusztus 20. – szeptember 14.	25 nap	Fischer Béla és Visy László
Vojnics Ferenc	Baja	Polgármester	1919 nyara? – 1920. augusztus 25?	?	Fischer Béla és Visy László
Zdillár György	Mohács	Földadó-nyilvt.	1920. október 17. – december 21.	67 nap	Ete János és Mohácsi Hírlap

1. táblázat: *A beazonosított Valjevóba internált személyek adatainak forrásközpontú összegzése.* (Saját szerkesztés, az adott személyek foglalkozása, az internálás idején betöltött legmagasabb pozíciót mutatja. A dőlt betűvel írt adatokat csak a sajtó segítségével lehetett kiegészíteni.)

A táblázat jól illusztrálja a kutatás által vizsgált visszaemlékezések és sajtóanyagok felhasználhatóságát, valamint rámutat arra is, hogy a valjevói internálások rekonstruálása a források együttes használatával lehetséges, már-már „patchwork”-szerűen. Érdeemes kitérni arra a kérdésre is, hogy az egyes visszaemlékezések miért nem említik a másik internált csoportot. Visy Lászlóék és Ete Jánosék ugyanis egyszerre soha nem tartózkodtak Valjevóban, hiszen a pécsiek 5 nappal előbb eltávoztak, mint ahogy a mohácsiak megérkeztek volna.

4. KUTATÁS „KÖZTES” SZINTEKEN: MIKRO- ÉS MAKROSZINTŰ VIZSGÁLAT¹⁶

Kutatásom a színes forráspaletta és a belőle következő egyes módszerek mellett több különböző szinten zajlik. A valjevói internálások rekonstruálása az egyéni visszaemlékezéseken keresztül lehetséges, ami önmagában egy mikroszinten végzett kutatás. Ezek segítségével lehet feltárni a Valjevóban töltött időszakot, az internálás jellegét és körülményeit.¹⁷ A vizsgálat alá vont egodokumentumok alapján alkotott képet egészítettem ki a korabeli sajtóanyagokkal. Ezek alapján már meg tudtam állapítani, hogy

16 Előadásom a konferencia azonos című szekciójában került bemutatásra.

17 KDM HT 83–67. 022.; HU-MNL-BaVL XIV. 60. 3. d. VI. k.; Fischer 2006. 188–190. – A három visszaemlékezés egymáshoz hasonló módon írta le a Valjevóban töltött időszakot. Ete János, Fischer Béla és Visy László visszaemlékezéseiből kiderül, hogy a városban belül szabadon mozoghattak, még a helyi lakossággal való érintkezésben sem voltak megátolva. A helyiekkel történő vegyülés esetén felmerül a nyelvhasználat kérdése. Visy László nem értette a délszláv nyelveket, ez azzal bizonyítható, hogy többször leírta, hogy tolmácsok segítették Valjevóban tartózkodásukat. Ete János viszont tudott sokácul, hiszen önéletrajzában olvasható, hogy 1906 és 1908 között Daráson (mai Draž Horvátországban, Eszék–Baranya megyében) volt, ahol el-sajátította a nyelvet.

a visszaemlékezésekben említett és Valjevóba internált emberek pontosan mikor, kikkel töltötték internálásuk idejét. Így már „alulnézetből” láthatunk rá a jelenségre.

A következő lépés a „felülnézeti” vizsgálat, vagyis a valjevói internálások folyamatként történő elemzése, amit már mint egy makroszintű jelenséget vizsgálunk a szerb megszállás időszakában. A megszállók egyik jól bevett eszközeként értelmezhető ez a jelenség a helyi lakosság megfélemlítése, kordában tartása céljából, valamint a végső politikai céljuk elérése érdekében, ami Baranyának a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz történő csatolása volt. Így gyakorlatilag a vizsgálat két szintjét összekapcsolva zajlik a kutatás. A jelenség makroszintű elemzése, továbbá lehetővé teszi a valjevói internálás erőszakelméleti, erőszakközpontú megközelítését is.

5. AZ ERŐSZAKKÖZPONTÚ MEGKÖZELÍTÉS

Az az általános érvényű megállapítás, hogy az első világháború 1918-ban véget ért, pontosításra szorul. A hadviselő felek ellenségeskedése hivatalosan valóban megszűnt, azonban az erőszak a fegyverszüneti megállapodások megkötésével nem hagyott alább. Ez különösen igaz volt Európa vesztes országaira.¹⁸ Sőt, újabb konfliktusoknak adott teret, hiszen a háború végére felbomló államok romjain létrejövő új entitások egymással is elkezdtek versengeni saját területük kialakításáért.¹⁹ A vesztes háború, a frontról hazatérő katonák önszerveződése, valamint a szélsőséges politikai nézetek gyors terjedése együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy az erőszak a volt hátországokban is gyorsan a mindennapok részévé vált.²⁰ Itt talán érdemes néhány mondat erejéig az erőszak elméletéről is beszélni.

18 BÖDŐK 2015. 87.

19 Lásd például Közép-Kelet-Európa 1918 és 1922 között zajló fegyveres konfliktusait: lengyel–szovjet háború stb.

20 GERWARTH 2018. 74.

Az erőszak kutatása egy klasszikus interdiszciplináris téma, több tudomány is foglalkozik vele, így a történettudomány mellett a szociológia, vagy akár a pszichológia is. Az interdiszciplináris mivoltából kifolyólag nem rendelkezik egységes historiográfiával, az egyes elméletek és tipologizálási kísérletek között eltérésekkel találkozhatunk.²¹ Tomka Béla erőszak-tipologizálása alapján a valjevói internálások kollektív erőszaknak tekinthetők, azon belül „köztes” szinten, hiszen a makroszintű erőszakhoz képest nem mozgósítottak olyan jelentős mértékű erőforrást, nem terjedt ki komplett társadalmakra vagy társadalmi rétegekre.

Ezen a „mátrixon” belül érdemes külön tárgyalni az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása következtében létrejövő hatalmi vákuumot. A Monarchiában élő nemzetiségek, és anyaországai egymás elleni harcterévé változott 1918 folyamán a birodalom területe, mely egy új „erőszakzónát” nyitott Közép-Európában.²² Ebbe a zónába illeszthető bele Pécs és Baranya szerb megszállása is, azon belül a megszállók által alkalmazott eszközök, mint például a tárgyalt valjevói internálások is.

6. ÖSSZEZÉS ÉS A KUTATÁS FOLYTATÁSA

Összességében elmondható, hogy a szerb megszállás alatti valjevói internálások feltárása jelen kutatás által történt/történik meg.²³ Ez a jelenség a megszállók bevett gyakorlataként értelmezhető, mely az évek során „feledésbe merült”, és az intézkedés áldozatául esett személyek egodokumentumain keresztül adódott a rekonstrukció lehetősége. Ez a feltárás csak komplex módon végezhető el. A kutatás rendelkezésére álló színes forrásbázis

21 Jelen kutatás az erőszak elméleti tipologizálásához elsősorban a Tomka Béla által felvázoltakat követi. TOMKA 2018. 170–171.

22 NEWMAN 2018. 183; 186–190.

23 A valjevói internálásokkal ismereteim szerint két tanulmány foglalkozik. Az általam készíttetten (VÖRÖS 2023.) kívül mindössze egy, ami leginkább a Visy-napló Valjevóra vonatkozó bejegyzéseit közli. Lásd: VISY 1999.

együttes használata, a mikro- és makroszint összekapcsolása remek lehetőségeket nyújt ehhez. Mindezek következtében elvégezhető az egyén szintjétől – vagyis a jelenség tapasztalati, „alulnézeti” elemzésétől – olyan makroszintig, ami lehetővé teszi a folyamat beágyazását abba a nemzetközi környezetbe, amit az első világháború következményeiként ír le a történeti irodalom. A kutatásnak többirányú folytatása is lehetséges. A forrásadottságoknak köszönhetően megismerhető a szerb megszállás szerves részét képező valjevói internálások emlékezetpolitikai vetülete is. Baranya megszállás alól való felszabadulásának 10. évfordulója (1931) alkalmából vármegyeszerte tartottak megemlékezéseket, adtak ki eseménytörténetet összefoglaló könyveket, kiadványokat, mint például az itt is említett korabeli nyomtatott források. Ezek segítségével körüljárható az internálás (és ezzel együtt az egész megszállás) emlékezete a Horthy-korszak Baranyájában.

7. FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LEVÉLTÁRI ÉS MÚZEUMI FORRÁSOK

HU-MNL-BaVL XIV. 60. 3. d. VI. k. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára XIV. Személyek 60. Nagyatádi Dr. Visy László Pécs szabad királyi város főispánja naplói (1914–1921) 3. doboz 6. kötet.

KDM HT 83–67. 022. = Kanizsai Dorottya Múzeum Helytörténeti Adattár 83–67. 022. Az első világháború és a szerb megszállás – Ete János visszaemlékezése.

FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS KORABELI NYOMTATOTT FORRÁSOK

A FELSZABADULÁS... 1931. = *A felszabadulás aranykönyve 1921–1931.* Összeáll. KUSSINSZKY Endre – ZSADÁNYI Oszkár. Haladás Nyrt. Pécs, 1931.

FISCHER 2006. = *Fischer Béla visszaemlékezései.* Szerk.: FONT Márta – VONYÓ József. Pécs Története Alapítvány Pécs, 2006.

PÉCS–BARANYA 1928. = *Pécs–Baranya 1918–1928.* Dunántúl Pécs, 1928.

FELHASZNÁLT SAJTÓANYAGOK

Az Est (1921)
 Baranyavármegye Hivatalos Lapja (1922)
 Dunántúl (1918; 1920)
 Friss Újság (1920)
 Kis Újság (1921)
 Mohácsi Hírlap (1923; 1931)
 Pécsi Napló (1919)

FELHASZNÁLT IRODALOM

BODOR 2020 = BODOR Mihály: *A szerb cenzúra története és működése a megszállt Baranya vármegye területén (1918–1921)*. In.: *A nagy háború és a Dél-Dunántúl*. Szerk.: BÖSZ Attila. MNL Baranya Megyei Levéltára Pécs, 2020.

BÖDÖK 2015 = BÖDÖK Gergely: *Politikai erőszak az első világháború után: forradalmak és ellenforradalmak Magyarországon és Közép-Európában*. In.: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk.: TOMKA Béla. Országgyűlés Hivatala Budapest, 2015. 85–108.

CSIBI 2023 = CSIBI Norbert: *Az alsópapság tapasztalatai a szerb megszállás alatt álló pécsi egyházmegyében (1918–1921)*. In.: *Mesterek és Tanítványok 3*. Szerk.: BALATONYI Judit – BALIKÓ Fanni – BARABÁS Gábor – BÖHM Gábor – KOVÁCS Veronika – POHÁRNOK Melinda. PTE BTK KTDT Pécs, 2023.

GERWARTH 2018 = GERWARTH, Robert: *Harc a Vörös Szörnyeteggel: ellenforradalmi erőszak Közép-Európa vereséget szenvedett államaiban*. In.: *Háború béke idején*. Szerk.: GERWARTH, Robert – HORNE, John. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2018.

HORNYÁK 2020 = HORNYÁK Árpád: *A magyar–jugoszláv határ megvonása*. Pontes 3. (2020) 1. sz. 153–170.

KAPOSI 2011 = KAPOSI Zoltán: *Pécs gazdasági helyzete a szerb megszállás idején (1918–1921)*. Pécsi Szemle 14. (2011) 2. sz. 66–77.

KATONA 2017 = KATONA Csaba: *Mit adnak nekünk a magániratok? Belvedere Meridionale 29. (2017) 3. sz. 99–110.*

NEWMAN 2018 = NEWMAN, John Paul: *Katonai jellegű erőszakos cselekmények eredete, jellegzetességei és öröksége a Balkánon*. In.: *Háború béke idején*. Szerk.: GERWARTH, Robert – HORNE, John. L'Harmattan Kiadó Budapest, 2018.

PRITZ 2012 = PRITZ Pál: *Emlékirat és napló, avagy emlékirat a naplóban*. In.: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Geccsényi Lajos tiszteletére*. Szerk.: BARÁTH Magdolna – MOLNÁR Antal. MOL GYMSML GYL (et al) Budapest–Győr, 2012. 501–514.

PRITZ 2018 = *Napló és történelem*. Szerk.: PRITZ Pál. Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság Budapest, 2018.

SZŰTS 1991 = SZŰTS Emil: *Az elmerült sziget*. Baranya Megyei Könyvtár Pécs, 1991.

TOMKA 2018 = TOMKA Béla: *Erőszak a történelemben. Jelentések és hosszútávú trendek*. In.: *Aetas* 33. (2018.) 3. sz. 170–185.

VISY 1999 = VISY Zoltán: *Négy pécsi polgár az SHS királyság fogságában*. In.: *Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12*. Szerk.: FONT Márta – VONYÓ József. Pécs Története Alapítvány Pécs, 1999. 329–343.

VÖRÖS 2023 = VÖRÖS Zsolt: *Baranyából Valjevóba internált személyek a szerb megszállás időszakában (1918–1921)*. In.: *Mesterek és Tanítványok 3*. Szerk.: BALATONYI Judit – BALIKÓ Fanni – BARABÁS Gábor – BÖHM Gábor – KOVÁCS Veronika – POHÁRNOK Melinda. PTE BTK KTDT Pécs, 2023.

ABSZTRAKT

Vörös Zsolt

BARANYÁBÓL VALJEVÓBA INTERNÁLT SZEMÉLYEK
A SZERB MEGSZÁLLÁS IDŐSZAKÁBAN (1918–1921).
KUTATÓI TAPASZTALATOK, FORRÁSOK, MÓDSZEREK

Elsődleges kutatási témám Baranya vármegye szerb megszállásának (1918–1921) története, melynek jelenleg egy „elfeledett” aspektusát vizsgálom: a Valjevóba történő internálásokat. A kutatás már 14 többé-kevésbé beazonosított internált személyt tart számon, de a folyamatos forrásfeltárásnak köszönhetően számuk a következőkben emelkedni fog. Jelen tanulmányomban, az említett téma kutatási tapasztalatait szeretném felvázolni a vizsgálat alá vont források, valamint az azokhoz kapcsolódó módszerek tekintetében. A kutatás elsősorban az internált személyek által hátrahagyott egodokumentumokat (visszaemlékezések) és a korabeli sajtót vizsgálja. Fontos, hogy a források együttes használatával rekonstruálhatók az események, hiszen ezek egymást kiegészítve ábrázolják a valjevói internálás történetét. Ezen mikroszinten végzett kutatás jól illeszkedik az első világháború utáni európai viszonyokba, amikor a politikai és/vagy katonai erőszak szinte a mindennapok részét képezték.

Kulcsszavak: internálás, szerb megszállás, Valjevo, Baranya, első világháború.

ZSINDELY BORBÁLA RÓZSA
VÖLGYSÉGI GŐZMALMOK

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS PROBLÉMÁI

1. BEVEZETŐ: HOGYAN JUTOTTAM EL A PROBLÉMÁIG?

Kutatásomban a völgyeségi malomipar gazdaság- és társadalomtörténetét vizsgálom 1885–1952, vagyis a vízjogi rendelet kiadása (ezután keletkezett az általam kutatott iratanyag) és a vidéki malomipar államosítása (1948–1952) között. A malomipar iránti érdeklődésem alapját családi kötődésem adja, egyik dédapám (dr. Mészöly László 1873–1962) ugyanis negyven évig vezette a saját malmát, az Ilona-hengerműmalmot Biatorbágyon, továbbá a Pest megyei Molnárszövetség elnöke volt.

Vizsgálódásom a megjelölt időintervallumban alapvetően a Völgyesség területén működött vízimalmokra fókuszál, melyek forrásanyaga döntően a Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltárban található. Másrészt azonban anyakönyveket is felhasználok a malomtulajdonos családok családi kapcsolatainak feltérképezése céljából. Legutóbb éppen a mázai Schrott család családfájával foglalkoztam, amikor arra a különleges helyzetre lettem figyelmes, amikor egy molnárlegény¹ (Schrott Ádám)² leszármazottainak összesen hat malom³ került a birtokába. Ebből az ötből egy volt az első tulajdonosé Ádámé (Schrott- vagy Magyar-malom), hármat építettek a különböző leszármazottak, egy pedig házasság útján került részben a Schrott család tulajdonába. Az öt malomtulajdonos⁴ közül egynek sikerült a malmát a kor legmodernebb

1 Katolikus Egyházi Anyakönyvek 1636–1895.

2 Katolikus Egyházi Anyakönyvek 1636–1895. és Polgári Anyakönyvek 1890–1980.

3 XXVI./26. és 26.3., XXVI/1., XXV/29., XXVI/4.

4 Schrott Jánosnak, majd fiának, Józsefnek két malom volt a tulajdonában Mázán: a Magyar és a Mogyorósi-malom.

technológiai fejlesztésének is alávetnie. Ő Kühnel Márton (1884–1961)⁵ volt, aki a kárászi malmát vízimalomból gőzmalommá alakította.⁶ E ponton felmerült a kérdés, hogy mennyire volt ritka jelenség a régióban, hogy egy malom ilyen komoly technikai átalakuláson essen át?

Hamar kiderült, hogy a Völgységben a Kühnel-malmon kívül csak egy olyan malom őrlött, mely eredetileg vízimalom volt, de gőzmalommá alakították át: a szászvári Sziget István-féle malom.⁷ Ennek a malomnak az egyik különlegessége az volt, hogy még vízimalom korában oldalcsapott kereke volt, a másik, hogy Szokoly Károly kutatásai alapján 1913-ban leégett.⁸ „Az oldalcsapott vízajtetési technológia rendkívül ritkának mondható a területen.⁹ A tüzeset után a malom csak vízimalomként épült újjá, egy felülcsapott kerékkal rendelkezett.”¹⁰ Majd a későbbiekben gőzmalommá alakították át. Kutatásom jelenlegi állása szerint az utolsó, vidéki malmokat is összeíró címtárban 1939-ben¹¹ már gőzmalomként szerepel Sziget István szászvári malma. Feltehetőleg a két világháború között építették át, aminek pontos idejét egyelőre nem tudjuk. Ez további kutatásokat igényel. A másik érintett malom, a 19. század végén már gőzmalomnak épített bonyhádi Csík József-féle gőzmalom volt.¹²

A fentiek tükrében nagy fejtörést okozott számomra, hogyan lehet a fenti gőzmalmokat egymással összehasonlítani?¹³

5 Kühnel Márton (1884–1961), harmadik generációs molnár volt, malma mellett Kárászon fűrészüzemet, az ország Első Madárodú Gyárát és szénbányát is működtetett.

6 1920-as évek eleje, pontos évszám a fellelhető iratok alapján jelenleg nem meghatározható.

7 XXVI. 15. 590. és 689.

8 SZOKOLY 2017. 61.

9 XXVI. 15. 590. és 689.

10 ZSINDELY 2022. 130.

11 JUTASSY 1939. 7.

12 XXVIII./28.

13 A történeti összehasonlításhoz lásd TOMKA 2004.

2. KUTATÓI MEGGYŐZŐDÉSEK

Célom a rendelkezésre álló források alapján (re)konstruálni az 1952-es államosításokkal végleg ellehetetlenített malomiparos társadalmat. Kutatásomat öt fő történelmi módszer határozza meg. Ezek a következők: 1. A téma társadalomtörténeti megközelítése. 2. A „morzsáira hullott történelem módszerének alkalmazása két módon: 3. adatgyűjtéssel és az Oral History felhasználásával, illetve 4. az így nyert adatok statisztikai módszertani apparátussal való kiértékelésével (táblák, grafikonok segítségével). Továbbá 5. az „Alltagsgeschichte” vagyis a mindennapok története, mint narratíva a malomiparos társadalom tekintetében. A tudományelmélet nyelvére lefordítva az első elem az értelmezési tartományt, a második a kutatási paradigmát, a harmadik az alkalmazott módszert, a negyedik az ehhez hasznosított segédeszközt, az ötödik pedig az egésznek a formába öntését jelenti.

A fókuszom a korabeli emberen van, egyéni és családsorsokat mutatok be, a történelmi eseményeknek az egyénekre gyakorolt hatását vizsgálom. Kik voltak a völgyiségi malomtulajdonosok? Milyen szokásaik voltak? Mit jelentett számukra, hogy a malomiparos rétegbe tartoztak? Mit jelentett molnárnak lenni ezekben az évtizedekben a Völgyiségben? Miben és hogyan nyilvánult meg a társadalmi réteg tagjainak összetartása, összefonódása?

Annak ellenére, vagy éppen azért, mert egy aránylag szűk réteget vizsgálok, sok a hasonlóság a malomtulajdonosok élettörténeteiben, melyek általában szorosan összefüggenek a vizsgált időintervallumban zajló történelmi, politikai eseményekkel.

3. A JELEN TANULMÁNYBAN ÉRINTETT KÉRDÉSEK HELYE ÉS SZEREPE A KUTATÁSOMBAN

3.1. A SCHROTT CSALÁD MALOMIPAR-TÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

Az itt közölt kutatómódszertani probléma lényege a történelmi összehasonlítás lehetőségeivel és korlátaival függ össze. Egészen pontosan ki kellett találnom, hogyan tudom összevetni a doktori

disszertációmban részletesen bemutatásra kerülő Schrott családhoz kötődő malmok közül a – fent említett, különleges fejlődési utat bejáró – Kühnel-malmot.

Fontos kiemelni, hogy a Schrott-molnárdinasztia kialakulása és szerteágazó (más malmokhoz kötődő) tevékenysége a vidéki Magyarországon még a 20. században is létező rétegendogámia jelenségének egyértelmű bizonyítéka. Esetünkben ún. szakmai rétegendogámiáról lehet beszélni vagyis, a házasulandó felek – a rétegendogámiára jellemző módon – nemcsak egy és ugyanazon társadalmi rétegből, hanem ugyanabból a foglalkozási körből is kerültek ki. E tény és a Schrott család története bizonyítja, hogy a rétegendogámia a völgyeségi molnárok között is élő szokás volt.

Kutatásom során azonban nemcsak a Schrott családnál találkoztam ezzel a jelenséggel, hanem más völgyeségi molnárcsaládok esetén is megfigyelhető, ám az ő történetük nem köthető három-négy generáción keresztül se a malmokhoz, se a molnár foglalkozáshoz. Esetünkben egy, legfeljebb két generáció esetén igazolható ez a hagyomány.¹⁴ A Schrott család tehát e tekintetben is kivételt képez. Valamint kivételt képeznek abból a szempontból is, hogy milyen mértékben, milyen eredetű bevételekből, és hogyan korszerűsítették a malmaikat technikailag. Tanulmányomnak ezen a pontján röviden bemutatom, hogy milyen módon lehetett technikailag fejleszteni az egy kerékkel rendelkező és egy malomkőpárral örlő vízmeghajtású malmokat; továbbá ehhez az átalakuláshoz mire volt szüksége a malom tulajdonosának.

3.2. A VÍZIMALMOK TECHNIKAI FEJLŐDÉSÉNEK ÚTJA A VÖLGYESÉGI MALMOK PÉLDÁIN KERESZTÜL

A folyamatos technikai fejlesztés állandó része volt a molnárok és malomtulajdonosok életének a korszakban. A következőkben völgyeségi példákon keresztül mutatom be, hogy általában milyen technikai fejlesztési lehetőségei voltak egy vidéki vízimalomnak. Célom, hogy érzékeltessem, mennyire kiemelkedett

14 Például: Birkenstock család Bonyhádon, Baumann, Singer és Schein családok Kakasdon.

Kühnel Márton malma fejlettségi szint tekintetében a többi közül. Kiemelkedését lehetővé tette vállalkozói attitűdje, továbbá a többi malomtulajdonosnál magasabb összegű állandó bevétele és szaktudása.

Amennyiben egy vidéki vízimalom egy kerékkel kezdett őrlőni, akkor néhány évtized múlva, amennyiben a kerekét mozgásba hozó patak vízhozama nem változott, felszerelhetett még egy kereket és a hozzá tartozó malomkőpárt. A kereket maga a molnár is el tudta készíteni, hiszen a molnárok többsége rendkívül jól értett a fa megmunkálásához.¹⁵ A vizsgált időszaknál korábbi évszázadokban a molnárokat gyakran kérték fel ács munkák ellátására is. A még egy kerék felszerelésével azt tudta elérni a molnár, hogy feleannyi idő alatt végezhesse el az őrlési munkát. Főleg abban az esetben, ha az egyik malomkőpár darált, a másik őrlött. Azonban ez esetben felmerülhetett több probléma is. Az egyik, amelyet mindenképpen meg kell említeni, hogy volt-e a malomnak akkora őrlető köre, hogy kihasználhassa az időbeli nyereségét, vagyis mekkora volt a kereslet? Illetve, hogy volt-e akkora mennyiségű gabona, amit meg tudott a malom ilyen felgyorsult iramban őrlőni? Valamint az új malomkőpár beszerzéséhez szüksége volt a molnárnak egy malomkő-kereskedőre is, aki a szükséges követ megrendelte a malomkőbányából és a helyszínre szállíttatta.

Amennyiben egy kerék helyett kettő forgott a malmon, akkor a malomárok vízhozamát – amely a vizet a patakából a malomhoz szállította – is meg kellett emelni. Ehhez azonban a szomszédos malmok molnárainak beleegyezésén túl (őket zavarhatta a munkájuk megfelelő ellátásában a víz csökkenése vagy sebességének lassulása az árokban), a területileg illetékes Kultúrmérnöki Hivatal munkatársainak méréseire, rajzaira (hivatalos műszaki felülvizsgálat) és a megye alispánjának engedélyére is szükség volt. Tehát a pluszkereket és a hozzá tartozó malomkőpár felszerelését egyrészt hivatalos úton kellett intézni, vagyis előre kellett

15 PONGRÁTZ 1967. 17.

gondolkodni. A két keréssel őrlés kiváló példája a szászvári Lovinusz-malom és a mázai Schrott-, vagy más néven Magyar-malom,¹⁶ mindkettő a Schrott családhoz köthető.

Egy további technikai fejlesztési szintet jelentett az, ha a molnár turbinát tudott felszerelni a malmára. A turbinák a Völgységben a szombathelyi Reich-gyárból származtak.¹⁷ Komoly anyagi fedezetre volt hozzájuk szükség. A vizsgált területen csupán a malomtulajdonosok nagyjából 10%-ának volt erre fedezete. A turbinák kis helyen elfértek, vízienergiát tudtak előállítani, és a működésük során mozgásba hozott lapátok segítségével keletkezett energia miatt nagyobb hatásfokkal volt kihasználható a malom meghajtására, mint a sima vízikerekek használata esetén. Gyakran előfordult, hogy a meghajtás korszerűsítésével párhuzamosan a malom berendezését is korszerűsítették.¹⁸ „A köveket vagy kidobták, és helyükre – vagy melléjük – hengersizék/hengersizékek kerültek, és tisztító, koptató- és szita berendezéseket alkalmaztak. Ahol meghagyták a követ is, ott azt csak darálásra használták. A korszerűsítés során leginkább Ganz típusú hengersizékeket, sík szitákat, és Francis típusú turbinákat alkalmaztak.”¹⁹ A Francis turbinára a reakciós turbinák közé tartozik, „víz alatt, a víz nyomása alatt üzemel. Ezeket kisebb vízsebesség, nagy vízmennyiség esetén, kis és közepes esésű erőművekben alkalmazzák.”²⁰ A Francis turbinákba „forgássíkkal párhuzamosan ömlik be a víz, és a tengely irányában távozik”²¹ belőlük. A turbinával meghajtott malomra egy jó völgysegi példa a kakasdi Hilcz János-féle malom.²²

Az említett turbinák után a hengersizékekre és szerepükre tér ki. A magyarországi malmok számára a Ganz- és az Osergyár gyártott hengersizékeket. A hengerműves őrlés kifejlesztője

16 XXVI. 26.

17 Például: XXVIII/23. 2.

18 MOLNÁR

19 MOLNÁR

20 KÁDÁR 2010. 72.

21 KÁDÁR 2010. 72.

22 XXVIII./18. a. és HU-MNL-VaML-XI.7.

Mechwart András, a Ganz-gyár mérnöke volt. Az Oser-gyár egy osztrák tulajdonban lévő gyár volt, ami megvette a Ganztól a technikát és lekicsinyítette azt.²³ Így elérhetővé vált a kisebb vízimalmok számára is a hengerművek felszerelése. A hengerműves őrlés legfontosabb eredménye, hogy a hengerművel őrlő malmok nem kettő vagy három, hanem tizenötféle őrleményt tudtak előállítani sokkal rövidebb idő alatt. A vizsgált területen többségben voltak a Ganz technikájú, de az Oser által gyártott hengerszékek. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy a hengerszékek felszerelésére nagyon nagy összegre volt szüksége a molnárnak. Így a malomipar-történet e pontján meg kell említeni a vállalkozókat, akik pénzbefektetési lehetőséget láttak a hengerműves malmok felépítésében és működtetésében. Ők voltak a társadalom azon rétege, akik elegendő anyagi fedezettel rendelkeztek e beruházások megvalósításához. Valamint, hogy voltak olyan malmok a Völgységben is, melyek eredetileg nem vízimalomnak, hanem a 20. század első harmadában rögtön hengerműmalomnak épültek. Kiváló példa erre a Völgységből a mórágyi Glöckner-malom, mely 1937-ben kapott működési engedélyt és egészen 1952-ig őrlött. Ma már csak az épülete látható, melyben a település helytörténeti múzeuma kapott helyet.²⁴

Ha tehát a malmok technikai fejlesztésének lehetőségeit és útját végignézzük, akkor látható, hogy minél nagyobb volt a beruházás, annál nagyobb változásokat okoztak vele a malom külső és belső működésében. Kühnel Márton malma a második világháború előestéjén jutott el oda, hogy gyakorlatilag önellátó gőzmalomként tudott működni. Ezalatt azt értem, hogy a saját magyaregregyi szénbányájából szállíthatta az 1920-as években gőzmalommá átalakított malmába és fűrészüzemébe a működtetéshez akkor már

23 Orfői Malmok Archívuma.

24 2024. március 13-án lehetőségem volt Mórágyn járni, ahol a malommal kapcsolatban beszélgettem Glöckner Jánosné Krémer Erzsébettel, aki az első tulajdonosok egyikének menyecskéje. Erzsike néni elmesélése és egyéb forrásai alapján készült e pár sor a malmáról. A vele való találkozás megszervezéséért köszönet illeti Becker Erzsébetet is.

szükséges szentet.²⁵ A teljesen önfenntartó gőzmalom ténye és jelensége rendkívül ritkának mondható, és korántsem csak a vizsgált völgyeségi területen.

3.3. A KÖZÉPMALMOK LÉTEZÉSÉNEK KÉRDÉSKÖRE

E vizsgálati ponton felmerül egy olyan kérdés, amelyik már a korszak molnárait is foglalkoztatta, hogy létezik-e a középmalom kategória a malomiparosok közt? Hogy a kérdéskör relevanciáját értsük, előbb vizsgáljuk meg, hogy milyen malomipari kategóriák voltak a magyar malomipar történetében. A két nagy kategória és az ahhoz tartozáshoz szükséges őrlési kapacitás, meghajtás stb. mind meghatározták a malmok gazdasági lehetőségeit és a tulajdonosaik, molnársaik malomiparos társadalmon belüli hovatarozásának alakulását.

A nagymalmok alatt a gőzmalomokat értjük, melyek túlnyomó többségben exportra vagy exportra is őrltek. Őrlési kapacitásuk sokkal nagyobb volt, mint kismalom társaiké, meghajtásuk a 19. század második felétől már gőzzel történt. Hogy az őrlési kapacitásbeli nagyságukat érzékeltessem, e ponton megemlítem, hogy ezeknek a gőzmalomoknak a napi őrlési kapacitása 1000–3600 mázsa volt.²⁶ A vizsgált területen egyetlen exportra is őrlő gőzmalom volt, a Bonyhádi Gőzmalom Rt. malma.²⁷ Ez a malom ma is őröl, és a vizsgált korszak végén 500 mázsa napi őrlési kapacitással rendelkezett.²⁸

Ezzel szemben kismalomiparnak nevezzük a természet erőit (víz, szél, állatok) kihasználó, maximum 10 mázsa őrlési kapacitással rendelkező, vidéken elhelyezkedő malmok összességét. Ezek a malmok elsősorban helyi érdekeket szolgáltak ki, és birtokjoguk apáról fiúra szállt.²⁹ A baranyai kismalmok túlnyo-

25 XXVI. 1.

26 HALKOVICS 1997.

27 XXVIII. 28.

28 KÁRPÁTI 1987. 408.

29 Saját megfogalmazás.

mó többségének őrlési kapacitása a 19. század végén nem haladta meg a napi 5 mázsát.³⁰

E két kategória és e két ún. malomipari világnézet közé ékelődtek be a középalmok. Ebbe a csoportba tartoztak azok a malmok, melyek túl nagyok voltak kismalomnak, de túl kicsik nagymalomnak. Ez a ritka kategória, a kárászi Kühnel-malmon kívüli egyetlen másikra illett a Völgységben; ez volt a Sziget István-féle gőzmalom³¹ Szászváron.

A következő néhány sorban bemutatom egy különösen tehetséges, vállalkozó szellemű molnár, Kühnel Márton és malma (a 10 mázsa körüli napi őrlési kapacitással rendelkező középmalom³²) sikerének tényezőit.

3.4. KÜHNEL MÁRTON KÁRÁSZI MOLNÁR SIKERTÖRTÉNETE

Kühnel Márton (1884–1961) kárászi molnár meglehetősen jó alapokkal rendelkezett, melyek rendkívül jó lehetőségeket biztosítottak számára a malomiparos életpályáján. E lehetőségek alatt értem az apjától, nagyapjától örökölt jól működő, két kerékkel őrlő vízimalmot³³ és a korszakban szokásosnak mondható módon, apáról fiúra szálló, a malom működtetéséhez szükséges tudást. E tényekhez társultak esetében a személyiségi adottságai is, alázatos, precíz és meglehetősen kreatív személy volt. Érettségi után indította el saját vállalkozását, mely az ország Első Madárodú Gyára volt.³⁴ Maga a madárvédelem már fiatalabb korában is foglalkoztatta, madárvonulási megfigyeléseket küldött a Magyar Ornitológiai Központnak Kárászról. A jó lehetőségek (öröklött malom, a működtetéséhez szükséges tudás és a madárodúgyár)

30 DÓKA 1992. 47.

31 XXVI. 15. 590.

32 10 mázsa őrlési kapacitás feltételezett, bár realinak mondható adat.

33 XXVI. 1.

34 Aquila, 1906. Intézeti ügyek, 1906. november 30. Darányi Kálmán földművelési miniszter a kincstári és állami kezelésbe vett erdőket el akarta látni fészekodvakkal. Ebben a forrásban bukkan fel először a kárászi fészekodúgyár, melynek a megvalósulásához szükséges speciális fűrőgépet a minisztérium finanszírozta.

megteremtették számára a folyamatosan jelenlévő bevételt, ami több irányban mozdította előre őt és családját. Az egyik irány a helyi társadalomban betöltött szerepe volt. A Kühnel család a vagyonának köszönhetően szinte polgári életmódot élt, gyermekét magántanító tanította, kerámia étkészlettel étkeztek, a ház falain festmények lógtak, és Kühnel Márton vasárnaponként hintóval járt a misére.³⁵ A társadalmi felemelkedés részét képezte a molnárokat tömörítő molnárszövetségi tagsága (érdekérvényesítő, szakmai szervezet), amely Kühnel Márton esetében a járási vagy a megyei szint mellett az országos szintre is kiterjedt.³⁶

Kühnel kivételes bevételeinek köszönhette azt is, hogy őt a malomiparosokat a korszakban folyamatosan érintő technikai fejlesztési kényszer nem érte váratlanul. Az a molnár ugyanis, aki nem tudta időben és megfelelő módon fejleszteni a malmát technikailag, az lemaradt a szomszédok malmaihoz képest őrlési időben és minőségben is, ez a lemaradás pedig elkerülhetetlen leállást is okozhatott. A leállással pedig az érintett molnár és egész családja elveszthette a bevételi forrását, vagyis az egzisztenciáját.

A kutatásnak ezen a pontján tettem egy kisebb kitérőt a gőzmalmok története felé. A tématerület vizsgálata végére azonban világossá vált, hogy a völgyeségi gőzmalmok története nem fog külön fejezetet képezni a disszertációmban. Annak ellenére döntöttem így, éppen a gőzmalommá fejlesztés rögzös útjának végigkövetése teszi láthatóvá, hogy milyen feltételeknek kellett teljesülnie ahhoz, hogy egy vízimalmot valaki gőzmalommá alakíthasson át. Egyértelművé vált, hogy a gőzmalommá alakítás költségeit egy molnár *csak* az őrlési munkálatokért kapott bevételekből nem tudta finanszírozni. Vagyis az a molnár volt csak képes gőzmalommá alakítani a malmát, aki egyéb, malomiparon kívüli munkákból származó, jelentős mennyiségű bevétellel rendelkezett. Kühnel Márton esetén öröklött malomról van szó, tehát ő nem maga kezdett a molnár mesterségbe, hanem apja, nagyapja,

35 MÁTÉ 2014. 494.

36 MoL. 1922. november 25.

és (feltételezhetően) dédapjai is molnárok voltak. A gazdaságilag erős malmot, (általa gyártott) madárodvak készítéséből, és egy általa vezetett fűrészüzem és egy saját bánya bevételeiből tudta gőzmalommá átalakítani. Kühnel Márton tehát örökölt malmát építette át. Nem arról van szó, hogy ő maga elsőként kezdett molnár foglalkozásba a családban, épített egy malmot egy kerékkel. Ha ez az eset történt volna vele, akkor egyéb bevételi forrásokból sem lett volna képes arra, hogy malmát gőzmalommá alakítsa, mert egy vízimalom gőzmalommá alakításának költségei a bevételeiből nem lett volna finanszírozható.

A másik középmalom tulajdonosa a fentebb már említett Sziget István, továbbá Csík József is részt vállaltak a molnárszövetségi életben. Csík József országos elnökségi feladatokat is ellátott. Sziget István és Csík József molnárszövetségben betöltött tevékenysége azonban még további kutatásokat igényel.

3.5. TOVÁBBI FELMERÜLT KUTATÁSI NEHÉZSÉGEK

Kutatásom során eddig százhuszonhét malom történetét dolgoztam fel, de e mögött a szám mögött csak a Vízügyi Levéltárból származó iratcsomókban dokumentált malmok rejlenek. Azok a malmok, amelyek soha nem voltak vízimalmok, azok ebben a számban (a két gőzmalommá alakított malom kivételével) nincsenek benne. Így a malmok számának változása is további kiegészítést igényel kutatásom egy későbbi állomásaként. Ez is egy olyan kérdés, melyhez a gőzmalom külön vizsgálata nélkül szintén nem jutottam volna el. Továbbá a három gőzmalom-tulajdonos tevékenysége kapcsán nyert további relevanciát disszertációm egy másik fejezete is, melyben azoknak a molnárszövetségeknek a történetét mutatom majd be, melyekben a völgyégi molnárok is aktívan tevékenykedtek. Hiszen Kühnel Márton molnárszövetségben betöltött szerepe miatt a molnárszövetségek működési rendszere, feladatai és krízishelyzetekre adott válaszaik, megoldási kísérleteik vizsgálata további fontos információval szolgálhatnak a

malomiparosok társadalmi rétegének életével kapcsolatban. Jelen gőzmalmok rövid kutatása során felmerültek új vizsgálati nehézségek, melyek az egész terület malomipar-történeti vizsgálata szempontjából tartalmaznak fontos információkat. Ezek az információk a völgségi malmok meghajtási módjainak (e módok arányainak) feltérképezéséhez szolgáltatnak további adatokat (pl. víz, szén).

A malmok hengerműveit a korszakban a Ganz-gyár gyártotta. A Ganz-gyár iratanyagának azonban egy nagy része elveszett, így a völgségi hengermalmokról pontos és alapos ismereteink feltehetőleg soha nem lesznek. Olyannyira nem, hogy ezek a malmok (amennyiben bármely egyéb módon lehetne őket azonosítani vagy lokalizálni) az egykor a Völgségben őrlő malmok számát is megváltoztathatják.³⁷ A völgségi malmok számának kérdésében csak részben értek egyet Szitkovics Sándorral, aki a századforduló időszakára a völgségi malmok számát 100 és 120 közöttire teszi.³⁸ Szerintem ez a szám inkább 130 körül reális, azzal együtt, hogy egyes malmokról iratanyag nem maradt fenn. és a gyakori névváltoztatások miatt, ha ugyan más malom iratanyagában felbukkannak is, rendkívül nehéz őket pontosan azonosítani. A feltetelezett számot a szénmeghajtású, de nem gőzmalommá átalakított malmok is megváltoztathatják.

4. MAGAM POZICIONÁLÁSA EGYÉB KUTATÓKHOZ KÉPEST

A völgségi malmok történetének vizsgálata kapcsán hat kutatót kell mindenképpen megemlíteni. Az első Szitkovics Sándor,³⁹ aki a rendszerváltás körül foglalkozott részletesebben a völgségi malmokkal. A Völgségi Múzeum Adattárában található kézirata számomra megfelelő kutatási kiindulópontot és irányvonalat tudott adni. Összességében ő az egyetlen olyan kutató, aki kifejezetten

37 Ez a völgségi malmok számának meghatározása miatt fontos.

38 SZITKOVICS 1989.

39 SZITKOVICS 1989.

völgységi malmok történetével foglalkozott. Szitkovics Sándor írása alapján sok, számomra korábban érthetetlen, vagy csak részben értett, a völgységi malmokat érintő kérdés vált világossá.

Továbbá Máté Gábor⁴⁰ Völgységgel kapcsolatos munkái is hasznosak számomra, különösen a K. Németh Andrással közös írása.⁴¹ Kutatásaiban részben érintette a vizsgált terület malomiparát Kárpáti Andrásné⁴² és Dóka Klára.⁴³ Kárpáti Andrásné Tolna megye malomiparának történetével foglalkozott, míg Dóka Klára vízimalmokkal és a terület vízrendezésével, lecsapolásokkal.

A gőzmalomok témaköre miatt e ponton meg kell említeni Klement Juditot és írásait.⁴⁴ Klement ugyan kimondottan a Völgységgel nem foglalkozik, de gőzmalom témában Magyarország legjelentősebb ma élő kutatója. Kutatásom szempontjából e jelen témában ugyan nem érintett, de mégis említést érdemlő kutatók Balázs György⁴⁵ és Vajkai Zsófia,⁴⁶ valamint Ozsváth Gábor Dániel.⁴⁷

5. DILEMMA TÁRGYALÁSA, MEGOLDÁSOK KIFEJTÉSE

A probléma tehát az volt, hogyan lehet két vízimalomból gőzmalommá alakított malom és egy gőzmalomnak épített malom történetét összehasonlítani? Azzal, már a vizsgálat elején világossá vált problémával összefüggésben, hogy a három malom ugyan egymással párhuzamosan is működött, nem egyszerre indultak és álltak le. A bonyhádi malom korábban kezdett működni (1904),⁴⁸ míg a másik kettő csak a 20. század első harmadában kezdett gőzmalomként üzemelni. A Kühnel Márton-féle kárászi malmot és a Sziget István-féle malmot 1945 után állami tulajdonba vették, ezt

40 MÁTÉ 2014.

41 K. NÉMETH András – MÁTÉ Gábor 2014.

42 KÁRPÁTI 1987. 343–436.

43 DÓKA 1983. és DÓKA 1992.

44 KLEMENT 2012.

45 BALÁZS 1995. E ponton szeretném megköszönni szakmai tanácsait, bátorítását.

46 VAJKAI 1983.

47 OZSVÁTH 2011.

48 XXVIII./28.

a sorsot a bonyhádi gőzmalom sem kerülhette el. „1951 nyarán megalakult a Tolna megyei Malomipari Egyesülés, és ettől kezdve az Egyesülés felügyelete alá tartoztak a megye eddig már államosított, és körzeti malmai.”⁴⁹ Ez azt jelentette, hogy a bonyhádi gőzmalom tovább működhetett, de központi, regionális vezetés alatt.

További összehasonlítási problémát jelent, hogy ez a három malom teljesen különböző méretű őrlési kapacitással rendelkezett. Vagyis nem egyforma mennyiséget voltak képesek megőrölni, tehát a feltételezett bevételeik sem lehettek egyformák. Annak ellenére, hogy vannak a történeteikben hasonlóságok, mégsem vonható le a krízishelyzetekre adott válaszokból semmiféle komolyabb következtetés (pl. malom leégése). Továbbá már a malmok birtokukba kerülésének módja sem egyforma, mert míg Kühnel Márton édesapjától, id. Kühnel Mártontól örökölte a malmot, addig Sziget István és Csík József egy korábbi tulajdonostól vásárolták a malmaikat.

Az összehasonlítási lehetőség a tulajdonosok életútjainak a malmaikhoz és a malomiparhoz köthető tevékenységeinek vizsgálatában rejlik. Mindhárman tevékenykedtek a magyar malomiparosokat összefogó szakmai és érdekképviselői fórumban, a molnárszövetségben. Ez a molnárszövetség országos, megyei és járási szinten is garantálta a malomiparos társadalmi szerveződést, érdekképviselőt az állami rendelkezésekkel szemben, és a társadalmi rétegükön belül zajló konfliktusok, problémák megoldását. Mindhárom vizsgált malomtulajdonos nemcsak tagja volt, hanem szerepet is vállalt a molnárszövetség működtetésében. Olyan magas szinten, hogy Csík József országos molnárszövetségi elnök is volt. Sziget István a Baranya megyei Molnárszövetségben tevékenykedett. Míg Kühnel Márton a Baranya megyei Molnárszövetségen belül a szerbek katonai megszállása és a Tanácsköztársaság között kialakult hatalmi vákuum által érintett járásban (Hegyháti-járas), a Csonka-Baranya megyei Molnárszövetség megalakításában és működtetésében vállalt szerepet.

49 KÁRPÁTI 1987. 408.

A völgyégi gőzmalom történetének vizsgálata kapcsán azonban a lehetőségek mellett felmerülnek a kutatás korlátai is. Leglényegesebb közülük, hogy tekintve, hogy a három völgyégi gőzmalom méreteiben, kapacitásában és technikájában túlnőtt a környezetében őrlő malmokon, így regionális viszonylatban nem lehet őket összehasonlítani anélkül, hogy országos szinten vizsgálnánk a vízimalmokból gőzmalomokká vált malmok történetét, tulajdonosaiknak életútját. Az országos vizsgálat a vizsgált korszak (1885–1952) határai miatt további nehézségeket állít eléink. Azért, mert a mai Magyarország határain túl is voltak vízimalomból gőzmalommá vált malmok, melyek iratanyagának egy része elveszett. Illetve, hogy ugyan a nagy malomipari statisztikák jelzik a vízi- és gőzmalomokat külön, de nem név szerint. Mindezekon kívül ezekben a statisztikákban járási lebontás külön nincsen, csak megyei. Tehát kutatási szempontból a völgyégi vízimalmokból lett gőzmalomok vizsgálata egy meglehetősen nehéz feladat. Nemcsak a hiányos forrásanyag okozza a nehézséget, hanem ebben a pontos számuk változásának meghatározhatatlansága is közrejátszik. A középmalomok méretileg lokális szinten óriási nagynak számítottak, messze túlnőtték a környezetükben őrlő malmokat, minden lehetséges vizsgálati szinten, országos viszonylatban nézve viszont nem számítottak nagymalomnak. A középmalom kategória pontosabb meghatározása a jövőben megoldandó feladat.

Feltételezhető, hogy e két vízimalomból gőzmalommá átalakított malom őrlött a Völgységben, ám az 1939-ből származó, utolsó országos malomipari felmérés adatai között találhatóak már szén meghajtással őrlő malmok is, melyeket nem mind vízimalomból alakítottak át.⁵⁰

KÖVETKEZTETÉSEK

A vizsgált völgyégi molnárdinasztia, a Schrott család történetének vizsgálata és Kühnel speciális esete újabb kérdések megfogalmazásával segítette a kutatást. A gőzmalomok történetének

50 JUTASSY 1939.

összehasonlítása kapcsán egyértelművé vált, hogy szükséges, továbbá érdemes bevonni a molnárszövetség intézményét és annak bizonyos tagjait (völgységi molnárok) is a vizsgálatokba. Ezzel a molnárok szűk társadalmi rétegének működésébe, érdekeik érvényesítésének mechanizmusába is betekintést nyerhetünk.

Mindemellett az ún. középmalom malomipari kategóriát és annak jellemzőit is érdemes alaposabban megvizsgálni. Annak ellenére, hogy ezek a gőzmalmok rendkívül kis számban léteztek a Völgység területén, országos viszonylatban létező jelenségről van szó. A völgységi gőzmalmok történetének vizsgálati nehézségei ugyanakkor rávilágítanak a gazdasági mechanizmusok mögött rejlő emberre és emberi döntésekre. Ezek a döntések alapvetően meghatározták a malmok fejlesztési lehetőségeit is.

A völgységi gőzmalmok történeti vizsgálatának nehézségeivel való foglalkozásom során több megválaszolandó tématerületre és kutatói kérdésre bukkantam, melyekkel a későbbiekben behatóbban is szeretnék foglalkozni.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Katolikus Egyházi Anyakönyvek 1636–1895.

Polgári Anyakönyvek 1890–1980.

HU-MNL-VaML-XI.7.: Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára, Szombathely: HU-MNL-VaML-XI.7. Szombathelyi Reich Gépgyár, Vas- és Fémöntöde irata, 1899–1948. (Fond) 57. és 67. doboz

Orfűi Malmok Archívuma

Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár: Pécsi Kultúrmérnöki Hivatal Iratai 6.12.6.:

XXV./29. = XXV./29. özv. Hóhner Józsefné Brauner Margit-féle malom, Máza,

XXVI./26. és 26.3. = XXVI./26. és 26.3. Schrott János malmai, Máza,

XXVI./4. = XXVI./4. id. Lovinusz Ádám és fia, ifj. Lovinusz Ádám malma, Szászvár,

XXVI. 15. 590. és 689. = XXVI. 15. 590. és 689. Resz Jánosné Grill Teréz, Grósz Ábris és később Sziget István és neje, Dohner Magdolna ugyanazon malma, Szászvár,

- XXVI/1. = XXVI/1. Kühnel Márton malma, Kárász,
XXVIII./28. = XXVIII./28. Csík József-féle gőzmalom, Bonyhád,
XXVIII./23. 2. = XXVIII./23. 2. Neuberger Péter és neje, Singer Anna malma, Kakasd.
XXVIII./18. = XXVIII./18. Hilcz János malma, Kakasd

SAJTÓFORRÁSOK:

- MoL = MOLNÁROK LAPJA 29. évfolyam, 1922. november 25.
AQUILA 1906. Intézeti ügyek

FELHASZNÁLT IRODALOM:

BALÁZS 1995 = BALÁZS György: *Vízimalmok, szárazmalmok, szélmalomok a 18–19. században*. In.: *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. 16. szám. 1995.

DÓKA 1980 = DÓKA Klára: *Folyószabályozás Tolna megyében a 19. században*. In.: *Tolna megye története* 9. Szekszárd, 1980.

DÓKA 1983 = DÓKA Klára: *Lecsapolások, öntözések Tolna megyében (1885–1948)*. In.: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 10. Szekszárd, 1983.

DÓKA 1992 = DÓKA Klára: *Adalékok a baranyai vízimalmok történetéhez*. In.: *Hidrológiai Közlöny*, Budapest, 1992. 72. évfolyam. 1. szám

JUTASSY 1939 = JUTASSY Ödön: *Magyar Malmok Címtára*. Budapest, 1939.

HALKOVICS 1997 = DR. HALKOVICS László: *A magyar malomipari statisztika története, 1850–1950*. In.: *Statisztikai Szemle* 1997., 8–9. sz. 708–721.

KÁDÁR 2010 = KÁDÁR, Péter: *A vízimalmoktól a vízerőművekig*. UMK. Budapest, 2010.

K. NÉMETH – MÁTÉ G. 2014 = K. NÉMETH András – MÁTÉ Gábor: *Szempontok és példák a középkori eredetű malmok és malomhelyek folytonosságának vizsgálatához. Kapos és a Völgységi-patak vízgyűjtője*. In.: *Tanulmányok a Kárpát-medence anyagi kultúrája köréből. I. középkori elemek a mai magyar anyagi kultúrában*. Budapest. 2014.

KÁRPÁTI 1978 = KÁRPÁTI Andrásné: *Adatok Tolna megye malomiparának történetéhez*. In.: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 11. Szekszárd, 1987. 343–436.

KLEMENT 2012 = KLEMENT Judit: *A hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012.

LENGYEL – VIDOR 1927 = LENGYEL László – VIDOR Gyula: *Nemzetgyűlési almanach 1922–1927*. Budapest, 1927. A nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai, 42–43.

MÁTÉ 2014 = MÁTÉ Gábor: *A vízhasználat átalakulása az államosítás és a térszerítés következtében a Völgységi-patak felső vízvidékén.* In.: *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig.* Szerk.: HORVÁTH, Gergely Krisztián. Budapest, Balassi Kiadó, 2014.

MOLNÁR = Molnár László: Összefoglaló a vízimalmokról. In.: <https://vi-za.nagykar.hu/irasok/10719/1.html> (utolsó letöltés: 2024. 04. 01.)

OZSVÁTH 2011 = OZSVÁTH Gábor Dániel: *Patakmalomok a Kárpát-medence keleti felében.* Budapest, TERC. 2011.

PONGRÁTZ 1967 = PONGRÁTZ Pál: *Régi malomépitészet.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1967.

SZITKOVICS 1989 = SZITKOVICS Sándor: *Bonyhád és a Völgység vízimalmainak története.* Bonyhád, 1989. – Kiadatlan kézirat a Völgységi Múzeum Adattárából.

SZOKOLY 2017 = SZOKOLY Károly: *Szászvári krónika az ezredfordulóig.* Kiadja Szászvár Nagyközség Önkormányzata. A könyv a TOP-5.3.1.- 16-BA1-2017-00006 azonosítószámú, „A helyi identitás és kohézió erősítése a komlói járásban” projekt keretében készült. 2017.

TOMKA 2004 = TOMKA Béla: *Az összehasonlító történetírásról. Tanulmányok a magyar történetírás számára.* In.: *Magyar Tudomány* 2004., 7. szám

VAJKAI 1983 = VAJKAI, Zsófia: *Malomtípusok és a molnár mesterség a XIX. században Magyarországon.* In.: *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–1983.* Budapest. Felelős kiadó: Dr. Szabó Lóránd főigazgató, 1983. 349–370.

ZSINDELY 2022 = ZSINDELY Borbála Rózsa: *A völgységi malomipar jellegzetességei 1885 és 1939 között.* In.: *Grastyán-füzetek 1.* PTE Grastyán Endre Szakkollégium, Pécs, 2022.

ABSZTRAKT

Zsindely Borbála Rózsa

A völgyégi malomipar gazdaság- és társadalomtörténetének komplex elemzése 1885 és 1952 között egy kevésbé feldolgozott terület, szakirodalma alig van. Ebből következik, hogy elsődleges források feltárása szükséges ahhoz, hogy a témáról átfogó képet kaphassunk.

A levéltári kutatás során eddig 127 malom történetét dolgoztam fel, melyekről adatbázist is készítettem. Ezek közül három volt gőzmalom, melyek történetének feltárása a térségben zajló modernizáció kérdése miatt fontos.

Egyetlenegy olyan malom volt (Kühnel Márton kárászi malma), mely átépítéssel, vagyis fejlesztés útján vált gőzmalommá. Illetve kettő olyanról is tudunk, amelyek eredetileg is gőzmalomnak épültek (Csík József bonyhádi gőzmalma és Sziget István szászvári gőzmalma).

A három gőzmalom történetének vizsgálata során merült fel e malmok összehasonlításának kérdése azzal a céllal, hogy a malmok „életútján” keresztül (a tulajdonos karrierjével párhuzamosan) a különböző gazdasági és társadalmi kontextusokat és az azok közötti eltéréseket azonosítani tudjam.

Kühnel Márton (1884–1961) kárászi molnár malma gazdasági jövedelmezősége, a malomtulajdonos szakmai karrierje és társadalmi megbecsültsége, presztízse szempontjából is kiemelkedik a többi közül, egyfajta sikertörténetet jelent a régióban.

Tanulmányomban bemutatom azt az utat, amelyet a három gőzmalom összevetésének dilemmája kapcsán végigjártam, rálátást engedve ezeknek a dilemmáknak a hátterére, nevezetesen a saját gondolatmenetemre is. Részletesebben kitérek arra a kérdésre is, hogy Kühnel Márton malmának sikertörténete hogyan befolyásolja a völgyégi malomipar társadalmáról alkotott képünket.

Kulcsszavak: gőzmalom, Völgyesség. Kühnel Márton, középmalom, hengermű

A SZERZŐKRŐL

BÖDŐ KRISZTIÁN doktorandusz (Károli Gáspár Református Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola) bodo.krisztian93@gmail.com

KOVÁCS DÁNIEL LÁSZLÓ tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem, Történettudományi Intézet, Újkortörténeti Tanszék), doktorandusz (Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola „Európa és a magyarság a 18–20. században” Doktori Program) kovacsdaniellaszlo98@gmail.com

PINTÉR TAMÁS segédlevéltáros (MNL Baranya Vármegyei Levéltára), doktorandusz (Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola „Európa és a magyarság a 18–20. században” Doktori Program) pinter.tamas2@mnl.gov.hu

RAPOSA VIVIEN KITTI doktorjelölt (Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola „Európa és a magyarság a 18–20. században” Doktori Program) raposavivi95@gmail.com

VÖRÖS ZSOLT történelem MA szakos hallgató (Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet) voroszsolt20@gmail.com

ZSINDELY BORBÁLA RÓZSA doktorandusz (Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola „Európa és a magyarság a 18–20. században” Doktori Program) zsbr419@gmail.com

